

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Ambrus Judit, Barabás András, Czeglédi András, Margócsy István, Trencsényi Balázs.
Munkatársak: Kovács János Mátyás, Szilágyi Ákos

Kerekasztal-beszélgetés a globalizmusról

Tóth Miklós Bálint

Márton László • Léderer Pál

**VOLT EGYSZER EGY
VADNYUGAT**

2019. 9. szám

Ára: 700 Ft

nka
Nemzeti Kulturális Alap

E SZÁMUNK SZERZŐI

Márton László (1959) író

Léderer Pál szociológus

Tóth Miklós Bálint BCE Politikatudományi Doktori Iskola doktorandusza

E számunkat a Fortepan Gyűjtemény fotóival illusztráltuk.

Kedves Olvasóink!

Köszönjük, hogy biztatnak, hogy velünk tartanak!

Boldog 2020-at mindannyiunknak!

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

© Fortepan, 1940

2000

I R O D A L M I É S T Á R S A D A L M I H A V I L A P

31. ÉVFOLYAM 9. SZÁM

A 21. század globális erőterében – Kerekasztal-beszélgetés	3
Tóth Miklós Bálint: <i>Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai</i>	19
Márton László: <i>Mi a csoda?</i>	38
Léderer Pál: <i>„A mennydörgő léptű csorda” (2. rész)</i>	51

FELELŐS SZERKESZTŐ: MARGÓCSY ISTVÁN

SZERKESZTŐK: AMBRUS JUDIT, BARABÁS ANDRÁS, CZEGLÉDI ANDRÁS, TRENCSÉNYI BALÁZS

MUNKATÁRSAK: KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS, SZILÁGYI ÁKOS

OLVASÓSZERKESZTŐ: AMBRUS JUDIT **LAPTERV:** SZÜTS MIKLÓS

ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: BOJTÁR ENDRE | HERNER JÁNOS, HORVÁTH IVÁN, LENGYEL LÁSZLÓ, TÖRÖK ANDRÁS

KORÁBBI SZERKESZTŐINK, MUNKATÁRSAINK: KÁLMÁN C. GYÖRGY, NAGY MÓNICA ZSUZSANNA

| RÉTI PÉTER | SZÜTS MIKLÓS

LEVÉLCÍM: 1380 Budapest, Pf.: 1090. **E-MAIL:** ketezer.lap@gmail.com **INTERNET:** www.ketezer.hu

FACEBOOK: <https://www.facebook.com/2000IrodalmiEsTarsadalmiHavilap>

KIADJA A MENTOR IRODALMI ALAPÍTVÁNY. FELELŐS KIADÓ: CZEGLÉDI ANDRÁS.

KÉSZÜLT GOUDY ÉS OFFICINA BETŰKKEL. TÖRDELÉS: SÖRFŐZŐ ZSUZSA.

NYOMDAI NYOMÁS, KÖTÉSZET: ADUPRINT KFT. FELELŐS Vezető: TÓTH BÉLÁNÉ

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK AZ ÍRÓK BOLTJÁBAN.

TÁMOGATÓNK: NEMZETI KULTURÁLIS ALAP

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

A 21. század globális erőterében

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS BALOGH ANDRÁS TÖRTÉNÉSZ,
FRANK TIBOR AMERIKA-SZAKÉRTŐ, INOTAI ANDRÁS KÖZGAZDÁSZ,
KISS ENDRE FILOZÓFUS, KISS LÁSZLÓ EGYKORI KAZÁNFŰTŐ,
SZ. BÍRÓ ZOLTÁN OROSZORSZÁG-SZAKÉRTŐ, SZUNOMÁR ÁGNES
KÍNA-SZAKÉRTŐ, VÖLGYI KATALIN JAPÁN-SZAKÉRTŐ RÉSZVÉTELÉVEL

„Az Evangélium azt mondja, hogy az egyik korszakból a másikba való átmenet idején a válság egész sereg jele mutatkozik meg.”

Lev Nyikolajevics Tolsztoj

A globalizáció formálódó újdonságai: az új erőviszonyok, az új szerkezet és a belőlük fakadó óriási feszültség.

Kiss Endre

Kiss László: Egyik előző beszélgetésünk során Frank Tibor mondta a következőt: mai világunk keresi önmagát. Nézzük meg, mit jelent ez közelebről.

Inotai András: Két igen különböző, de egymással összefüggő korszakváltásról beszélhetünk. Az egyik a tradicionális, amit negyedik ipari forradalomként lehet leírni: a gőzgép, az elektromosság, a komputer után jött-jön a digitalizáció. A másik – hivatkozva Bojár Gáborra – az emberiség „harmadik forradalma”, a közösen érthető nyelv, majd a tapasztalatokat átörökítő írás után a kommunikációs forradalom. Mind-

három meghatározó szakaszhatár (volt) az emberi faj több évezredes történelmében, és alapvető gazdasági, társadalmi, tudati viselkedési változásokkal járt – hatalmas nyereséget termelve az ember fennmaradásához és fejlődéséhez, ugyanakkor nem kevés áldozatot is hátrahagyva.

A digitális világrend egyelőre felmérhetetlen következményekkel járó folyamatokat indít(ott) el, a biztonságtól a politikai és gazdasági-értéktermelő rendszerek átalakulásán át az emberek közötti kapcsolatokig, a „stabil és kiszámítható” jogi-intézményi háttérig és mindenekelőtt az emberek alkalmazkodóképességéig. A korábbiakhoz képest két hatalmas különbséggel: elképesztő a változás sebessége, és közvetlenül vagy közvetve 8 milliárdnyi népességet érint. Életveszélyes kihívások sora jelent-

Elhangzott 2018. november 5-én az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén.

kezik, és egyelőre fogalmunk sincs arról, ezek hogyan kezelhetők békés-együttműködő környezetben.

Frank Tibor: Körülbelül két és fél milliárd ember használja a Facebookot. Az emberiség jelentős része viszont kimarad ebből a fajta kommunikációból. Ez az új kommunikációs forradalom az embereket teljesen új oktatási forma elé állítja. A számítógépek és az internet világában vagyunk, ma már ebből kell építenünk, s hozzá interaktív és fokozott részvételre igényt tartó módon.

A lapok, könyvkiadók egymás után meg fognak szűnni. Nem lehet utolérni azt a sebességet, amit az internet kínál a fiataloknak. Nekik teljesen természetesen nyúlik ki a kezük okos telefonjuk után, reggeltől estig. A Gutenberg-korszak néhány évtizeden belül végképp véget ér, és jön egy egészen más információhoz jutási lehetőség. Az új technika jött, látott–és győzött. A kommunikációs forradalom az embereket teljesen új oktatási formák elé állítja. Az egyetemi oktatás bevett módszerei nem tartanak örökké – ahogyan bizonyos tárgyakat ma tanítunk, annak szinte már nincs is értelme. Az internet, a számítógépek, az okos telefonok világában a tanári munkát ehhez is kell igazítanunk, az új technikai eszközökre is építve meg kell újítanunk. A könyvek és a könyvtárak oldaláról nézve ugyanez a helyzet: a legtöbb

esetben elavultnak mondható hazai rendszerük, hozzáférésük, használatuk. Az ismerethordozók radikális átalakulása visszahat, befolyásolja magát az ismeretanyagot is: amit régen tanítani kellett, az ma kattintásra készen ott lapul idestova minden diák zsebében. Az ismeretanyaghoz való hozzájutás eszköze és használatának mikéntje már-már fontosabb tudnivaló magánál az „ismeretnél”.

Kiss Endre: Nyilván visszatérünk majd ezekre a problémákra. Én most azt szeretném elmondani az informatika kapcsán, hogy a társadalomnak mindig volt valamiféle kvázi-ontológiai alkalmazkodása mindenhez – így az informatikához is ki fog valami új alakulni. És akkor helyre fog állni egy új egyensúly. A társadalom mindig újra reprodukálja magát. Egyelőre valószínűtlen, amit mondok – de lehet, hogy mégis így lesz.

Balogh András: Ha kis szerencsénk van.

Kiss Endre: A társadalom-ontológia komoly dolog – erősebb, mint sok más aktor. Egyáltalán nem szeretném tehát leértékelni az informatika szünetes fejlődését, azt sem szeretném emlegetni, hogy magában ebben a fejlődésben hány apró hiba, a körütekintés hiányának hány esete jelentkezik. Ami valóban fontos, az a piac által is paternalista gondoskodással

terjesztett meggyőződés, hogy a kommunikációs eszközök használatának képessége maga az a tudás, amiről őseink álmodtak, az, hogy a monitor azonos a könyvvel, vagy az, hogy ami benne van a *Wikipédiában*, az maga az igazi tudás. Ez nagyon veszélyes, és ennek áldozatai nem mi leszünk, hanem azok a fiatalok, akik most főként mosolyognak rajtunk.

Visszatérnék az eredeti feszültségekhez. Az első az, hogy létezik egy alapvető feszültség a mai globális világban, ami akár triviálisnak is tűnhet: a kétpólusú világ a nyolcvanas évek végén igen előzékenyen, sőt, mindenkit meglepő módon is, átment egypólusú formációba. Az egypólusú világ azonban az újabb történelmi korszakban már egyáltalán nem akar átfordulni többpólusúba. Ez klasszikus csapda-helyzet. Az újabb fejlődés újabb viszonyokat szeretne kialakítani magának, amíg más erők ezt a szó szoros értelmében nem akarják megengedni nekik.

A másik alapfeszültség a gazdaságban jelentkezik, s szinte definiálhatatlan. Élünk egy neoliberális világ gazdaságban, ahol az iparfejlesztést, az új munkahelyeket, amit néhány éve még állami beavatkozásoktól vártak el, immár a neoliberális rendszeren belül kezdik el követelni. A világ vezető hatalma ma azt a politikát hirdeti, amit egy egész történelmi korszakon keresztül ő tiltott a globális világnak.

Sz. Bíró Zoltán: Néhány mondat erejéig visszatérnék ahhoz a problémához, amit Frank Tibor említett. Azt gondolom, hogy a hihetetlen információbőség, és az az egyszerűség, ahogyan az információkhoz hozzá lehet jutni, két problémát is fölvet: a verifikálhatóság és az autoritás problémáját. Ahhoz hogy eligazodjunk ebben a hatalmas információs áradatban, kapaszkodók kellenek. Számos dologhoz nem értünk, ezért szükségképpen kénytelenek vagyunk tekintélyekre hagyatkozni, olyanok véleményére, akik korábban különböző módokon már igazolták, hogy álláspontjukat körütekintően, érvekkel alátámasztva fogalmazzák meg, ezért bízunk bennük. Az információáradatot valahogy strukturálni kell, mert ellenkező esetben elveszünk abban. E folyamatban a tekintélynek – a szó abszolút nem értelmében vett tekintélynek – eligazító szerepe van. Mert olyan ügyekben, amelyekhez nem értünk, más eszközt nem látok, ami segítségünkre lehetne.

Visszatérve az alaptémánkhoz, azt látom, hogy az oroszok nagyon érzékenyen viszonyulnak ahhoz a kérdéshez, hogy a világ vajon több- vagy egypólusú. Hiszen azt, ami a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján történt, hogy tudniillik a világ kétpólusúból átmenetileg egypólusúvá vált, vereséggént élik meg. És ez érthető is, hiszen a Szovjetunió

felbomlásáig a szovjet szövetségi állam – az amerikainál jóval kisebb gazdasági teljesítménye ellenére is – szuperhatalomnak számított, míg a felbomlással ezt a státuszukat elveszítették. Az orosz gazdaság ma sem nagyobb, mint egy középhatalom gazdasága. Ugyanakkor ez a korábbiaknál jóval gyengébb Oroszország – egyfelől hadászati nukleáris ereje miatt, másfelől, mert az ENSZ BT-beli állandó tagsága miatt nemzetközi jogilag szankcionálhatatlan – ma is több mint egy egyszerű középhatalom. És mindez annak ellenére is így van, hogy Oroszország – amely a Szovjetunió gazdasági erejének valamivel több, mint a felét örökölte meg – a jecini évtizedben elvesztette GDP-jének 40 százalékát. Ez Európában, békeidőben példátlan. (Legfeljebb néhány posztsovjet államban volt nagyobb a visszaesés.) Ám azok után, hogy 1999-től számukra kedvezően változik a globális energiakonjunktúra és ennek következtében csaknem egy évtizeden át évi 7-8 százalékkal nő az orosz bruttó hazai termék, Oroszország magára talál és az orosz politikai osztály kezdi újra azt gondolni, hogy országa teljes értékű nagyhatalom. Ugyanakkor előbb a 2008–2009-es globális válság nyomán elszenvedett drámai visszaesés, majd 2012 elejétől a gazdasági növekedés lassulása, majd az ukrajnai válság nyomán elrendelt szankciók és az olajár 2014

nyárvégi beszakadása mégiscsak azt bizonyította, hogy az orosz gazdaság továbbra is felettébb sebezhető, és nemzetközi összehasonlításban gyenge. Bruttó hazai termékének nagysága még vásárlóerő paritáson számolva se éri el a globális GDP 3 százalékát. Az ország technológiai lemaradását mi sem bizonyítja jobban, minthogy részesedése a fejlett technológiák globális piacából kevesebb, mint 1 százalék. Beszédesebb, hogy miközben Oroszország 2015-ben 108 milliárd dollárért exportált kőolajat, addig Kínának csak a mobiltelefonok kiviteléből 116 milliárd dolláros bevétele volt.

Völgyi Katalin: Az egyetemi oktatás átalakulása, meg annak kapcsán, hogy mekkora információ-mennyiség áll a diákok rendelkezésére, azt gondolom, nem lehet lecserélni az oktatók segítségét az eligazodásban: mi az, amit a hatalmas információ-halmazból érdemes elsajátítani, mi az, amire valóban szükségük van a hallgatóknak. És ez nem megy másképp, csak úgy, hogy valamennyire személyes kapcsolat is kialakul a tanár és a diák között.

S ami még fontos, hogy milyen is a tanár személyisége, hogyan tudja megtanítani a diákokat gondolkodni, a stratégiai gondolkodásra rávezetni. Mert sok mindent el lehet olvasni, de a gondolkodás fejlődéséhez, hogy valaki lássa az összefüggé-

seket, ahhoz a tanárok közreműködése is szükséges, akiknek szélesebb ívű a tudásanyaguk, s jobban átlátják az összefüggéseket. Ezt nem lehet helyettesíteni.

Szunomár Ágnes: Ami Kína szerepét illeti a világban – kapcsolódva az orosz példához – náluk sok szempontból az oroszokhoz képest ellentétes folyamatok zajlanak. Kína esetében mindenképpen adott a potenciál, hogy pólusként létezzen az új világban. Vannak olyan erők, amelyek ezt nem vagy legalábbis kevésbé tudják elfogadni, ugyanakkor előbb-utóbb mégis kénytelenek lesznek. Az, hogy fenyegetésként értékeli Kína erősödő szerepvállalását, helytelen felfogás, főként azért, mert Kína esetében nem a destruktív, hanem sokkal inkább a konstruktív hozzáállás a jellemző. De azt is tudnunk kell, hogy Kína keveset tud még a nyugati világról működéséről. Sok esetben, akár itt Kelet-Közép-Európában is, olyan gesztusokkal jelenik meg, amelyeket ugyan jóhiszeműen és pozitív irányultsággal tesz, de ezeket mégis támadásként, veszélyforrásként értékeli az európai országok vagy az Egyesült Államok. Az, hogy ez megváltozzék, csak hosszú tanulási folyamat eredménye lehet. Másrészt viszont Kínának bőven megvannak az adottságai ahhoz, hogy jogosan követeljen helyet magának ebben az „akárhány” pólusú világban.

Kiss László: Egy 2013-as adatot találtam, ha jól emlékszem, a *Magyar Tudományban*, hogy évente hatvanezer kínai diák tanul egyetemen az Egyesült Államokban.

Szunomár Ágnes: Ma már ennél sokkal jelentősebb ez a szám, s az Európában tanuló kínai hallgatók száma is nagyon jelentős, de nálunk, Magyarországon is sok kínai master és PhD-hallgató van, mióta a Stipendium Hungaricum ösztöndíj létezik. Nekem van egy angol nyelvű PhD-csoportom a Corvinus Egyetemen, amely kifejezetten Kelet-Ázsiára koncentrál: a hallgatók közel harmada kínai. Ez a folyamat valójában az új, növekvő kínai középosztálynak a helykeresése. Vannak a tehetősebbek, akik megengedhetik maguknak, hogy az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában taníttassák gyermekeiket, míg a még mindig tehetősebb, de kevésbé gazdag családok az EU más országaiban támogatják gyermekeik (európai) diplomához jutását. Ezek a hallgatók a későbbiekben jellemzően Kínában szeretnék kamatoztatni a tudásukat, azaz akár hazánk jó hírét is magukkal vihetik. Ami megdöbbenő: annak ellenére, hogy e hallgatók Európa-szerte megtapasztalják a nyugati demokráciát, az övékétől eltérő látásmódot, továbbra is hisznek a kínai rendszerben. Az eddigi pályafutásom során egyetlen olyan kínai hallgatóm volt,

aki kritikus hangot ütött meg a saját rendszerével szemben, ennek ellenére ő is Kínában képzelet el az életét a későbbiekben, odahaza szeretne tanítani és kutatni.

Balogh András: Én a hagyományos nemzetközi politikai szisztéma keretein belül próbálom ezeket az új változásokat értelmezni. A tradíció szerinti konzervatív szereplők lényegében mindenütt megvannak még az Egyesült Államokban, Ausztráliában, Európában, főleg Nyugat-Európában. De teljesen megváltozik a szerepük és egyértelműen teret vesztenek úgy, hogy közben utánpótlásuk sincs. A második nagy erőt a szocialisták-szociáldemokraták képezik, akiknek azonban olyan mélyrepülése következett be, amelyből gyakorlatilag nincs kiút. Pedig igazán elsőrangú szellemi műhelyek dolgoznak azon, hogy jussanak valamire. Nézzük a harmadik erőt, a liberálismust. Mindenki úgy gondolja, hogy van itt egy érdekes paradoxon. A liberális pártok gyakorlatilag semmivé váltak, de maguk a liberális eszmék, gondolatok, a projektek viszont erősödtek. Ideillik a következő probléma. Az emberek tulajdonképpen soha nem foglalkoztak eszmék létrehozásával – és koherens eszme ma nincs is. Ebből az adódik, hogy egy iszlám forradalmi eszmerendszer manapság a világban hatékonyabbnak tűnik, mint mindaz, amit mi itt

eszmék ügyében Európában vagy Észak-Amerikában kitalálunk.

Ha ezek után az USA-ban való történésekre tekintünk – egyetértek azzal, hogy itt a bipoláris rendszer után egy erősen egypólusú világ van kialakulóban. Ez a folyamat azonban nem ment még végbe, sőt sok tekintetben léket kapott. Vagyis az USA ugyan az egyetlen szuperhatalom, de nem tudja a glóbuszt úgy irányítani, mint régebben a két nagy együtt.

Az előbb a kollegina jól vázolta a kínai fejleményeket, de annyit hozzátennék: nem hiszem, hogy Kínából belátható időn belül globális szuperhatalom lesz. Mert ugyan egy óriási hatalomról van szó, amely sok mutatójával eléri vagy túlszárnyalja az USA-t, de azért ez még mindig csak regionális hatalom, hiszen Kelet-Ázsiában, a szomszédságában sem tud rendet teremteni.

Visszatérve az Egyesült Államokra: lenyűgözőek a gazdasági és katonai teljesítményei. Épp ezért a világnak sok területen van szüksége az USA-ra, beleértve még a katonai vonatkozást is. A kérdés az, hogy Európa mit tud kezdeni ezzel a szituációval. Nyugat-Európában a gazdasági stagnálásnak vagy lassulásnak bizonyos jelei egyértelműek, a lakosság csökkenése is tetten érhető; tehát semmiféle kakaskodásnak az USA-val nem lehet értelme. Európának nincs az Egyesült Álla-

mokhoz mérhető gazdasági vagy katonai ereje, nem is lesz. És butaság annak fölvetése, hogy egykor saját, önálló katonai bázisa lesz Európának. Az USA nélkül Európa mozdulni sem tud. Kacérkodik majd a kínaiakkal, s előbb-utóbb Oroszországgal is barátkozni fog – hányszor volt már erre példa. Ráadásul Európa soha nem lesz Európai Egyesült Államok, amely külön identitással, hagyományokkal, célokkal rendelkezne.

Ami pedig a Közel-Keletet illeti, annak a tüske ott van a lábában. Kihúzni nem lehet, és eltaposni sem. S nem könnyíti a helyzetet, hogy a világ tudományos potenciáljának a fél százalékát sem adja az egész Közel-Kelet. És például a szaúdiak az olaj-bevételeik tekintélyes részét fegyvervásárlásra fordítják – fenyegetve ezzel a szomszéd államokat. Azt viszont hangsúlyozni kell, hogy az ottaninál szerencsétlenebb politikát a Nyugat sehol nem folytatott. Amikor annak idején fölvetődött Iraknak, Afganisztánnak és Líbiának a lerohanása, akkor én egy nagyon jelentős amerikai külügyi szakértővel tárgyaltam kormány-tisztviselőként arról, hogy hova fog ez vezetni. És azt mondtam neki, hogy lenne egy jó példánk: Németországban és Japánban erővel hozták létre a demokráciát, és nem törődtek azzal, ha valakinek nem tetszett. És igenis meg lehetett csinálni – gazdaságilag

prosperáló, pluralista demokráciák jöttek létre ezekben az országokban.

Világosan kell azonban látnunk, hogy óriási hibát követ el az, aki nem ismeri fel a minőségi különbségeket a Közel-Kelet illetve Németország és Japán között. A német-japán típusú modernizáció és demokratizálás a Közel-Keleten az elmúlt 75 évben kevés eredményt ért el és minden bizonnyal a jövő évtizedekben sem várható áttörés. Ez az oka az Egyesült Államok és a nyugati államok sorozatos kudarcainak a térségben. (Egyedül Izrael különbözik a közkeleti modelltől. Ennek okairól és sajátosságairól most nem szólnék.)

Befejezésül még fölvetném, hogy vannak olyan globális problémák, amelyek egészen újszerűen jelennek meg, és amelyeket a tudomány már jól fölterképezett: az éghajlati változások, a környezetszennyezés, a ki- és bevándorlás, a demográfiai ügyek. Ezeket valószínűleg azért tudjuk kezelni, mert jobban ismerjük őket vagy legalábbis képesek vagyunk őket megismerni. Végül is az, hogy kitűnő elmék jelentős társadalmi támogatottsággal foglalkoznak ezekkel az ügyekkel – ez e téren optimizmussal tölthet el bennünket.

Frank Tibor: Esméket előállítani íróasztal mellett a gyakorlati megvalósulás pusztá reményében nem nagyon lehet – aki ezt megpróbálja,

általában csődöt mond vele. Ilyen volt például Karl Marx és a marxizmus esete is. Egyetlen ember nagyon okos dolgokat gondolt ki, ám azok nem voltak reálisak.

Több mint 70 évvel a II. világháború után szerte a világon megszűnt vagy megszűnőben van az akkor felépített világrend. Nincs már korlátozó ereje a háború szörnyű emlékének. Azok az intézmények, amelyeket a háború utáni helyzet hozott létre: az ENSZ, azon belül a Biztonsági Tanács és a szakosított szervek, illetve a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap, nagyrészt elveszítették egykori befolyásukat. Nem életképes ma már az, amit a háború utáni helyzet hagyományozott ránk.

A világ újra sodródik a konfliktusképződés irányába. Ezt látjuk a német helyzet kiélesedésénél is. Az olasz miniszterelnök-helyettes tulajdonképpen fasiszta, Marine Le Pen egy másik fasiszta. Az osztrák alkancellár szélsőjobboldali politikus. Nevezük nevén: ezek neonácik. Előjöttek sötét lyukaikból, és ma civilizált viselkedést igyekeznek mutatni. Mint ahogy Hitler is ezt próbált mutatni az elején. A kínai pártfőtitkár önmagát örökös vezéré nyilvánította. Körbe lehet nézni a világban, Amerikával az élen, ahol Donald Trump elnök a legjobb példa rá, hogy miként erősödik meg a nárcisztikus, olykor nevetségesen énközpontú vezetői magatartás.

Ha mindezt sorra vesszük és megpróbáljuk elrendezni, akkor ijesztő világ képe alakul ki előttünk – félelmet keltő világé. Bármikor összeállhat akár egy Európai Unió árnyék-bizottság is. Az is hamarosan kiderül, hogy az amerikaiakban van-e még annyi kurázsizs, hogy elegendő számú demokratát juttassanak be a törvényhozásba – hiszen csak akkor változna meg a politikai egyensúly. Ettől sem lehet csodákat remélni, de annyit igen, hogy meggyengülne Trump személyi befolyása és az általa képviselt republikánus főlény.

Inotai András: Először a tömegkommunikációs kihívásról beszélnék. Amikor még nem volt internet, kapunk naponta néhány tucat információt, amelyek túlnyomó része az aznapi teendőkkel volt kapcsolatos, néhányat pedig egy-két hétre vagy hónapra kellett elraktározni. Volt idő szelektálni, és több éves információhalmazban megtalálni azt a két-három „gyöngyszemet”, amely világnézetünk szerves részévé vált. Ma milliónyi információ zúdul ránk naponta. Hogyan lehet ezeket szelektíven feldolgozni, és hogyan lehet a drámai módon lerövidült időkeretben stabil egyéni-társadalmi világnézetet kialakítani és képviselni?

Másodszor: a mai világ megértési képletét egyfajta „triáddal” jellemezném: komplexitás, interdependencia és interdiszciplinaritás. Nem

ismerek sem olyan szakembert, még kevésbé pedig „politikust”, aki ezt a hármast követelményt ismerné vagy figyelembe tudná venni, amikor hatástanulmányokat készít, döntéseket megalapoz vagy éppenséggel keresztülvisz. Lehet a függőség kiegyensúlyozatlan, de minden esetben – még az USA számára is – kölcsönös. Arról nem is beszélve, hogy a politikai döntéseknek gazdasági, társadalmi, jogi, intézményi, tudati-viselkedési következményei is vannak, ami fordítva is igaz, egy gazdasági vagy társadalmi döntés szerteágazó hatásait illetően.

Harmadszor: a fenti összefüggésbe kell beleágyazni a populisták által ismét felkapott „nemzeti szuverenitás” fogalmát. Még mielőtt katasztrófák sorozata indulna el, világossá kell tenni mindenki számára, hogy a 21. században ennek a fogalomnak semmi létalapja nincs, hiszen a kölcsönös függőség – minden szinten – meghatározó. Ha emocionálisan akar valaki érvelni, hivatkozhat a „nemzeti identitásra”, ám ez alapvetően különbözik a „nemzeti szuverenitás” fogalmkörétől.

Negyedszer: ahhoz, hogy felgyorsult és egyre gyorsuló világunkban az emberek (társadalmak) megértsék, miről is van szó, sürgős és elengedhetetlen a nemzetközileg is összehangolt beruházás az „innovatív társadalomba”. Az innováció nem technológiai, és nem is gazdasági,

hanem mélyen társadalmi kategória. Csak innovatív társadalmak fognak sikerrel alkalmazkodni a globális és regionális, vagy éppenséggel helyi kihívásokhoz. Az innovatív társadalom nyitott és nem zárt (vagy bezárkózó), együttműködő és nem gyűlöletkeltő-kirekesztő, befogadó és kohézióra épít, nem pedig mesterségesen megosztó és diszkrimináló. Továbbá jövőorientált és nem múltba menekülő, rugalmasságot és alkalmazkodóképességet fejleszt, nem pedig félelmet az amúgy elkerülhetetlen kihívásokkal, esélyekkel és veszélyekkel kapcsolatban.

Ötödször: a felgyorsult világban egyre nagyobb a szakadék a demokráciában általános négy éves politikai racionalitás és a 8-15 éves programokat igénylő gazdasági-társadalmi stratégiák között. A politikai racionalitás négy évre korlátozódik (ki marad vagy ki kerül hatalomra). Ennyi idő alatt azonban átfogó gazdasági-társadalmi programok nem valósíthatók meg. Ehhez hosszabbtávú társadalmi konszenzusra van szükség. Hangsúlyozom: ez csak demokratikus keretek között valósítható meg, autoriter rendszerek erre tökéletesen alkalmatlanok. Ezért ki kellene találnunk a demokrácia 21. századi változatát, ami elképzelhetetlen az innovatív társadalomba történő beruházás nélkül. S mivel a felgyorsult idő nyomása alatt áll az intézményi és jogrendszer is, kriti-

kus kérdés az is, hogy a változások dinamikáját hogyan tudjuk úgy követni, hogy a rendszer egyrészt állandóan alkalmazkodjék, ugyanakkor a kritikus tömegű (dinamikus) stabilitást is meg tudja őrizni.

Hatodszor: a gazdasági globalizációnak ugyancsak különböző méretei vannak. A világkereskedelem 60 százaléka, a szolgáltatásokénak mintegy fele liberalizált. A technológia liberalizáltsági fokát döntően a technológia tulajdonosai határozzák meg, miközben világszerte terjed a szellemi tulajdon illegális eszközökkel történő megszerzése. A legnagyobb ellentmondás a tőke és a munkaerő szabad áramlása között figyelhető meg. A tőke gyakorlatilag teljes egészében liberalizált (ennek minden előnyével és válságteremtő veszélyeivel együtt). Ezzel szemben jelenleg a világ 8 milliárdos népességének alig 3 százaléka él szülőhazájától tartósan távol. Ez a szakadék biztosan nem tartható fenn egy egyre inkább kölcsönös függőségekre épülő világrendben. Szerény számítások szerint is 20 év múlva – mindenféle háborút vagy természeti katasztrófát kizárva – ez az arány 6 százalék lesz, ami a tovább növekvő népesség mellett 500 millió főt jelent. Vagyis a tartósan más országban élők száma megduplázódik. Mennyire vagyunk erre felkészülve?

Hetedszer: az emberiség egyre inkább globális kihívásokkal néz szembe, a környezetvédelemtől a migrá-

ción át a digitalizáció társadalmi és tudati hatásaiig. Ezért – a regionális és összeurópai megoldási kísérletek fontosságát nem tagadva – számos kérdésre csak globális keretekben kínálkozik megoldás. Ahhoz, hogy egy vagy több 21. századi katasztrófát elkerüljünk, mindannyiunk egyéni felelőssége is a nemzetközi együttműködés különböző formáiban való intenzív együttműködés és a megoldásokat, konszenzust kereső magatartás.

Kiss Endre: Három olyan dolgot szeretnék érinteni, amelyek még nem igen kerültek szóba. Az első az, hogy az államok eladósodása és általában a központi pénzek minden fajtájának elapadása, valamint a privát pénzek ezzel arányos megnövekedése miatt az általunk tárgyalt harminc évben a probléma-megoldásnak az egyik legerősebb fegyvere kihullott a politika kezéből. Mégpedig az, hogy meg lehetett vásárolni pénzzel számos konfliktus megoldását, például az Európai Unió bővítését; s számos legitim érdekellentétet, az egyes államokon belüli belső konfliktusokat pénzzel lehetett áthidalni. Jóléti államot, harmóniát teremtettek, és – nem pejoratívan értve – lehetőséget teremtettek az értelmiség számára is, mozgásteret alkotásaik számára. Tehát tulajdonképpen pénzzel oldottak meg igazi konfliktusokat, s így ki is tudták kerülni az össze-

ütközéseket. Mármost ez a nagyszerű dolog addig működik, amíg van erre szolgáló pénz. Ámde amikor jöttek a drámai eladósodási problémák, majd nem is egyszerűen a szigorúbb gazdálkodás, hanem a pénz útjának szigorúbb ellenőrzése is, akkor ez már egyre kevésbé volt lehetséges. (Szívesen kérdezném meg, vajon mit éreztek a görögök akkor, amikor a tárgyalásokon már a szigeteiket akarták megvenni?) Mára kieszett egy eddig sikeresnek bizonyuló alapvető feltétel, ami nem korrupció volt, hanem a konfliktusoknak anyagi eszközökkel való kiegyenlítése, és ezáltal a holtpontra való átlendülés lehetősége.

Másodszor említeném az egypólusú világ kérdését, azért is, ahogy már hallottuk, mert bizonyos fontos intézmények nem jöttek létre vagy nem működnek. Miért dülöngél például az UNESCO? Voltam egy konferencián, ahol a konferencia rendezője saját kezűleg nyitotta ki, majd zárta be az UNESCO-palota ajtaját, s csoda, hogy nem zuhant ránk az épület, olyan állapotban volt. Ha igaz az, hogy a világtörténelmileg az egypólusú világnak a többpólusú világba való átmenetéről van szó, akkor felmerül a kérdés: hogyan haladhat előre ez a folyamat ilyen keretek között? Nem kellene-e megfogalmazni egy olyan erkölcsi tartalmú alapelvet, amely a világ összes államait kötelezné az összemberi, ökumeni-

kus érdekek valamelyes figyelembevételére.

A harmadik problémám: nem születnek új gondolatok. A hatvanas évek hullámán ülve a hetvenes-nyolcvanas évekre kialakult egy különös, talán öntudatlan spontán közmegegyezés (amelynek részleteit persze még tovább is kutatni kell). A Nyugat, elsősorban a nyugat-európai szellemi elit, de még a társadalom többsége is kezdte végképp elhinni, kezdte belsővé is tenni, hogy megszületett a nem utópikus értelemben vett lehető legjobb létező társadalom. Úgy érezték (helyesen vagy nem, most ne firtassuk), hogy általános a jólét, az életszínvonalat az egész világ irigyli. Működik a demokrácia, él a politikai demokrácia, integráltak számos szociális, sőt szocialista elemet, odafigyelnek az esélyegyenlőségre és a kisebbségek támogatására. Úgy érezték (már jóval Fukuyama előtt!), hogy érdemi legvége van a történelemnek. Én nagyon határozottan erre a közmegegyezésre vezetném vissza az új gondolatok hiányát. A létező szocializmus egyenesen dermedt pánikba esve figyelte e legjobb világ felemelkedését, összes történelmi vívmánya gyorsan erodálódott ebben az összevetésben. A létező szocializmus attól félt, hogy kimarad ebből a jövőből. A probléma ma persze az, hogy ez a legjobb világ aztán csak nem akart létrejönni.

Szunomár Ágnes: A pólusokra térnék vissza én is, hiszen Kína is pólus lenne egy többpólusú világban. Amikor két pólus volt, akkor ezek egymásnak feszültek. A kérdés az, hogy egy többpólusú világrendben is: egymásnak feszülnének-e a pólusok, vagy egymással komplementer módon működnének? Az utóbbi felelne meg leginkább a hivatalos „kínai álom” koncepciónak, ugyanakkor ez inkább csak a retorika szintjén van jelen. Ezzel szemben a valóság az, hogy Kína ugyan hivatalosan még nem pólus – bár egyre inkább azzá válik – ámde így is rengeteg feszültséget és konfliktust generál. Ez pedig azt vetíti előre, hogy ha valaha pólus lesz, abból megint egy egymásnak feszülő világ jön létre. Azt, hogy ez mennyire lesz éles konfliktusokkal teli világ, ma még nehéz megmondani. Alapvetően úgy gondolom – nem csak azért, mert egy kicsit elfogult vagyok Kína tekintetében –, hogy Kína teljes joggal követel magának helyet ebben az új típusú világban, ugyanakkor nem biztos, hogy birto­kában van/lesz annak az eszközrendszernek, annak a (nyugati) típusú gondolkodásnak, amivel az eddigi pólusok működtek. A kínai pólus minden bizonnyal más típusú lesz.

Völgyi Katalin: Ha csak az elmúlt húsz évet nézzük, Kína és Japán politikai kapcsolatai hullámoztak. Konfliktusaik történelmi előzményekre

vezethető vissza. Az üzleti téren azt látjuk, hogy Kína Japán legfontosabb kereskedelmi partnerévé vált, Kelet-Ázsia (és azon belül Kína) egyre nagyobb arányt képvisel Japán közvetlen külföldi befektetéseiből, bár továbbra is az USA a legjelentősebb célország. Az 1990-es évek elejétől a japán gazdaság stagnál vagy nagyon alacsony növekedést mutat. Nem tudják dinamizálni a belső keresletüket, nagymértékben támaszkodnak a külső keresletre. A gazdasági világválságot megelőző időszakban, 2001 és 2007 között is az export hajtotta Japán gazdasági növekedését. A világgazdasági válság után az USA és az EU importjának növekedése veszített a lendületéből, s ez negatívan érintette Japánt, illetve egész Kelet-Ázsiát. Japán számára ezért rendkívül fontossá váltak az ún. mega-szabadkereskedelmi megállapodások (TPP, RCEP, EU-Japán FTA). Japán azt reméli, hogy az USA esetleg meggondolja magát egyes megállapodások újragondolását illetően, de közben aláírta a szabadkereskedelmi megállapodást is az EU-val és a teljes Kelet-Ázsiát lefedő tárgyalások is már a végső szakaszban járnak.

Sz. Bíró Zoltán: Inotai András említette a szuverenitás kérdését. A szuverenitás ügye a kormányok legitimitása felől nézve is roppant érdekes. Mert van a világban jó néhány olyan

kormányzat, amely ugyan demokratikus legitimitást tulajdonít magának, miközben a választások során sokféle módon és eszközzel durván manipulálja a választás végeredményét. Úgy látom, a nemzetközi jog egyelőre nem nagyon tud mit kezdeni ezzel a jelenséggel. Legfeljebb csak akkor, ha az adott ország valamilyen nemzetközi szerződésben vállalt kötelezettségét szegi meg. Ebben a tekintetben is különbözik Oroszország Kínától. Moszkva ugyanis azokban az években, amikor még közeledni próbált Európához, számos olyan megállapodást írt alá, amelyekkel bizonyos értékek és eljárásrendek mellett elköteleződött. Egy ideje persze azt lehet látni, hogy ezekhez a normákhoz Moszkva egyre kevésbé tartja magát. Szerintem joggal merül fel a kérdés, hogy legitimnek tekinthető-e az a kormányzat, amelyik a 2011-es dumaválasztások, majd a 2012-es elnökválasztás idején mélyen „belenyúlt” a választási végeredménybe? A hatalom legitimitása a globalizáció kiteljesedésével egyre komolyabb kérdéssé válik. És ez nemcsak valami elvont problémaként merül fel, de egyre gyakrabban nagyon is praktikus kérdésként.

Frank Tibor: Néhány pozitív dolgot is szeretnék megemlíteni erről a korszakról, mert ezek eddig elmaradtak, és közös életérzésünk miatt maradtak el. Negatívan látjuk a világot,

miközben sok érdelemes dolog is történik. Ezek közül néhányról szeretnék szólni.

Az egyik: az emberek közötti érintkezésnek arra a három fajtájára hivatkoznék, amivel kezdtük a beszélgetést – és közülük a nyelvet említénem, nevezetesen az angol nyelvet, amely világsikert aratott a második világháború után. Itt elsősorban az amerikai angolról van szó. Azt lehet mondani, hogy nagyon durván számolva közel egymilliárdan vannak az angolul beszélők – anyanyelvként vagy második nyelvként használva ezt a nyelvet. Hogy ki milyen szinten beszél az angolt, az egy másik kérdés. Például amit én „repülőtéri angolnak” nevezek, az annyit jelent, hogy vannak, akik csak odáig jutottak, hogy ki tudják fejezni magukat egy-egy adott, praktikus szituációban, de ott legalább elboldogulnak.

A másik dolog az, hogy soha még ennyi ember nem tanult egyetemen. Az Egyesült Államokban jelenleg is mintegy húszmillió egyetemista tanul több mint négyezer-hétszáz egyetemen és főiskolán. És az ott tanuló külföldiek között nemcsak kínaiak vannak, hanem mindenféle más náció. Ahogy nálunk is ilyen a helyzet – én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Trefort-kertjében némi túlzással alig hallok már mást, mint idegen nyelvű beszélgetéseket. Az MA- és PhD-tanítványaim kisebbik fele nem magyar. Ez szerintem na-

gyon jó dolog, mert a tanulási folyamat révén a diákok elkerülnek más országokba, megismerkednek más kultúrákkal. Az európai Erasmus-program vagy az amerikai Fulbright-csereprogram a legjobb példák erre a nemzetközi tanulási formára. Ehhez kapcsolódik, hogy az utazás valóságos lázzá vált világszerte, az emberek hatalmas, sokmillióس tömegei kerekednek fel olcsó repülőutakkal és más járművekkel. Kialakult egy eddig sosem volt világforgalom.

Megemlíteném még a sportnak és a művészeteknek – a zeneművészetnek és a képzőművészetnek – világszerte hódító hatását. A sport hihetetlen nagyságú tömegeket mozgat meg – a világon mindenütt állandóan hatalmas sportrendezvények vannak. Lebecsüljük a mi stadion-építkezéseinket, merthogy túlzásba estek, és más fontos dolgoktól veszik el a pénzt. De közben a stadion jelképe lett annak is, hogy a sportolás milyen jó dolog. Én is túlzásnak tartom azt, ahogy ez nálunk történik. Ám magát a sportot nem érzem túlzásnak – mert az nagyon egészséges és kiváló kapcsolatteremtő erő.

Összefoglalóul: nagyon fontos a kapcsolat a világgal, az egymással való kommunikáció az interneten keresztül, az utazáson, a nyelven keresztül. Nem véletlen, hogy az angol nyelvnek ilyen sikere lett, mert a latin betűt könnyebb alkalmazni más írásmódoknál – a kínainál vagy az

arabnál. Angolul és latin betűkkel sokkal könnyebb ez, valamint a leg-egyszerűbb nyelvtannal könnyű boldogulni – nyolcszáz szóval is egész messzire el lehet jutni. A kínai, arab vagy más írásmódú és szerkezetű nyelvekkel ez nem lenne lehetséges.

Tehát úgy gondolom, hogy a világban nagyon sok jó is történt a nagy háborúk óta. Az emberek közelebb kerültek egymáshoz. Sokkal többet tudnak meg ma már a televízióból, mint ami a világról valaha is megtudható volt. A legkülönbözőbb technikai eszközök állnak rendelkezésre: a rádiózás, a videó, az internet – okosan használva – akkora kulturális éhséget elégít ki, amilyenre eddig az emberiség történetében még nem volt példa. Ezeket azért szerettem volna elmondani, mert az a benyomásom támadt, hogy mindent rettenetesnek, szörnyűnek látunk, s hogy minden hanyatlik. Ez részben igaz, de ugyanakkor az is igaz, hogy sok olyan dolog történt, történik, ami végső soron előrevisz.

Inotai András: Egy dolgot én is megemlítenék még a globalizáció pozitív vonatkozásában. Közel egymilliárd embert sikerült az elmúlt húsz évben az abszolút szegénységből kiemelni, ez pedig a nemzetközi kereskedelemnek, a multinacionális hálózatoknak, a helyi tőkének köszönhető. Ilyenre még soha nem volt példa. Igaz, ettől még igen nagy a polarizált-

ság a világban – de hát csak Kínában kétszázmillió, Brazíliában harmincmillió, Indonéziától Mexikóig több tízmillió embert emeltek ki a mélyszegénységből. Ebből alakult ki az az új középosztály, az alsó középosztály, akik elkezdtek fogyasztani. Enélkül nem működne a világkereskedelem dinamikája. S ennek nemcsak kereskedelmi, hanem rengeteg kulturális, oktatási, nyelvi, világnézeti hatása van. Nem is tudjuk ma még felmérni, hogy ez mekkora, mennyire pozitív, s egyáltalán nem elválasztó szerepet fog játszani.

Sz. *Bíró Zoltán*: Egy konkrét példát mondok, ami azt mutatja, hogy a sportnak milyen komoly szerepe lehet. Rendszeresen méri Oroszországban az Egyesült Államok, az Európai Unió, Grúzia és Ukrajna oroszok általi megítélését. Az erre vonatkozó egyik utolsó mérése a Levada-központnak egy hónappal a labdarúgó világbajnokság előtt volt, majd az esemény után újra mérték ezt. A két eredmény közti különbség megdöbbentő volt. Kiderült, hogy az Egyesült Államoknak és az Európai Unió országainak a megítélése húsz-húsz százalékkal javult, merthogy a világbajnokságra érkező turistákról kiderült, hogy nem patás ördögök, épp olyanok, mint mi vagyunk. A közvetlen tapasztalat felülírta mindazt, amit a propagandistává züllött televíziók az ukrajnai válság

belobbanásától kezdve aljas módon állítanak.

Egyetértek azzal is, hogy a konfliktusok mind inkább kiéleződnek. És bár ezek jó része egyelőre inkább csak retorikai jellegű, de a jövőben könnyen átfordulhatnak valóságossá. Az ukrajnai válság kezdetétől lehet azt tapasztalni, hogy az orosz vezetés – élén Putyinnal – egyre gyakrabban fenyegetőzik a nukleáris háború rémével. Ezt én roppant felelőtlennek tartom, már csak azért is, mert efféle fenyegetőzésre nem volt példa sem a Brezsnyev-korszakban, sem az őt követő „rövid futamidejű” főtítkárok idején. Nem beszélve Gorbacsovról és Jelcinnről. Bennük, ahogy még Brezsnyevben is, volt annyi bölcsesség és felelősségtudat, hogy ilyenre ne vetemedjenek. Ezzel szemben, Putyin az ukrajnai válság kezdetétől számtalan alkalommal emlékeztette a világot arra, hogy Oroszorszáág még mindig a világ nukleáris arsenáljának közel fele. Igen, ezt tudjuk, de minek ezzel fenyegetőzni?

Kiss Endre: Én nem félek a jövőtől. Óriási küzdelmet hoz majd a jövő, s persze kevesebben fognak jól járni, mint rosszul. Aki rosszul jár, az pedig sokféleképpen járhat rosszul. Nagyon sok fokozat van. Ilyenkor mindig arra gondolok, hogy a kilencvenes években a pesti kettes metrón azt nézegettem, hogy kin milyen cipő

van: nyolc emberből hatnak kínai cipője volt. Legyenek a kínai tornacipők szimbólumai a rosszul jártak és a rosszul járás végtelen sorozatainak és fokozatainak, adott esetben egy olyan társadalomban, ahol mindenki nyertesnek, vagy legalábbis elégedettnek mutatja magát.

Frank Tibor: Szigeti József, a magyar származású nagy hegedűművész a húszas évek elejétől többször járt a Szovjetunióban, tulajdonképpen jótékonyági célból adott hangversenyeket. És eltelt körülbelül tíz év a hangversenyei között, amikor

a második koncertkörút után hazai barátai megkérdezték tőle, hogy mi változott a Szovjetunióban a két hangversenykörút között. Ő erre azt mondta nagyon röviden, hogy mindenkinek lett cipője. Nagyon jellemzőnek tartom, hogy neki feltűnt, hogy ez így volt – másrészt persze valószínűleg nem vizsgálta meg az összes ember lábát. De az biztos, hogy a szovjeteknél nagyon gyors ütemben történt egy nagy változás, miközben, tudjuk, a sztálini elnyomás, a totalitárius rendszer működött. A jövőt illetően is ilyen kettősségekre számíthatunk majd.

© Fortepan, Kotnyek Antal, 1960

Az indokolatlan lázadás lehetséges indokai

Bevezetés

Márai Sándor mint „politikus író” (Fried, 2002, 174) a magyar közbeszéd egyik legtöbbször idézett szerzője, sőt sokak számára egyfajta „orákulum”. Életműve a rendszerváltást követően kialakult Márai-reneszánsz keretében az egymással szembenálló politikai szereplői számára is hivatkozási pont lett, amellyel az ellentétes ideológiai karakterű politikai erők egyaránt a saját álláspontjuk igazát kívánták alátámasztani. Ez a helyzet már önmagában is felveti azt a kérdést, hogy milyen eszmei alapjai vannak azon szerző gondolkodásának, akinek felfogása (vagy legalábbis annak bizonyos elemei) alkalmasnak mutatkozik arra, hogy a politikai paletta eltérő pontjain elhelyezhető személyek és pártok vele támasszák alá mondanivalójukat. Ahogy arra Révész is rámutatott (2008), a fenti jelenség mögött nem egy újfajta, mindenféle nézetrend-

szert integrálni képes gondolkodás húzódik meg, hanem az író politikai nézeteinek inkoherenciája teremti meg a „kimazsolázás” lehetőségét.

Az előbbieket ellenére azonban mégsem állíthatjuk azt, hogy Márai munkásságában ne találhatnánk olyan írásokat, amelyek a politikai gondolkodással foglalkozó kutatók számára figyelemreméltóak lennének. A következő oldalakon egy kevésbé ismert írását fogom politikai szempontok alapján vizsgálni. Az *Ítélet Canudosban* (Márai, 2002) című kisregény ugyanis olyan kérdéseket emel gondolatmenetének centrumába, amelyek a rend, a lázadás és az anarchia közti ősi összefüggések összetettségére mutatnak rá. A 19. század végi canudosi események a brazil történelem legendákkal átszótt fejezetét képezik; a Tanácsadó vezette vallási közösség és a szuverenitását sértve érző dél-amerikai állam háborúja a mai napig sokak fantáziáját megmozgatja. Márai szö-

vege ráadásul kifejezetten aktuális is, ugyanis ihletője az 1968-as párizsi diáklázadások voltak. Az ötven éve történtek kapcsán megfogalmazott dilemmák és a rájuk adott válaszok ugyanúgy érvényesek manapság is. Ezen felvetéseknek a félévszázados évforduló tükrében történő újragondolása különösen érdekes lehet, mert Márai írása számos olyan problémára is plauzibilis magyarázatot nyújt, amely '68 kapcsán máig foglalkoztatja a rend és a lázadás természetét megérteni kívánó politikatudósokat.

Éppen a fentiek miatt szembe-tűnő, hogy milyen kisszámú azon írások köre, melyek a kisregény értelmezésével foglalkoznak. Már irodalomtudományi művek közül is meglehetősen keveset találunk (legjelentősebbek: Szegedy-Maszák 1991; Bányai 1992; Lőrinczy 2005; Szabó 2010-es monográfiája), azonban ez idáig nem született olyan értelmezése a kisregénynek, amely kifejezetten politikai szempontból vizsgálta volna.

Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy Márait szabad lenne ezen szövege alapján politikai gondolkodóként kezelni. Ez már csak azért is hiba lenne, mert legtöbb írása elsősorban mégiscsak irodalmi mű, ebből adódóan nem várhatjuk, hogy ellentmondásmentes gondo-

latmenetekben fejtse ki nézeteit az alapvető politikai kérdésekről. Mindazonáltal munkásságának politikailag inkoherens mivolta nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egy-egy szövege akár a politikaelmélet diszciplínája számára is tanulságos mondanivalóval bírjon.

Az *Ítélet Canudosban* erőteljesen reflektál azokra a szellemi kihívásokra, amelyekre 1968-cal összefüggésben leginkább talán a konzervatív gondolkodásnak választ kell találnia. Márai a szöveg végén található *Jegyzetekben* explicite is ezen eseményekhez köti a mű megszületését (Márai, 2002, 321): „Akkor érkezett híre, hogy – 1968 tavaszán – Párizsban egyetemi hallgatók tüntetni kezdtek, és a tüntetéseket követően általános sztrájk robbant ki. Ennek a sztrájknak nem volt semmiféle időszerűen sürgető gazdasági vagy szociális szükségessége. Mégis, egy művelt, civilizált ország élete napok alatt paralizálódott és a francia nép az anarchia rémségével nézett szembe.”

A fenti idézetben Márai az alapvető konzervatív alapállást foglalja össze, mely szerint a Párizsból kiinduló és nemsokára a világ más pontjain is jelentkező elégedetlenség, társadalmi mozgolódás, majd lázadás egy olyan történelmi helyzetben alakult ki, mely nem igazolta a mindent átható forradalmi hevületet. A konzervatív értelmezés szerint tehát

a világméretű felfordulás ebben az értelemben indokolatlan volt, sőt pusztító következményeinek dacára a forradalmárok vágyai és céljai valójában kicsinyesek és nevetségesek voltak. Roger Scruton a következőképpen ír erről a *Miért lettem konzervatív?* című esszéjében: „Ha szabad kérdezni, mit akartok e helyett a „burzsoázia” helyett, akiket annyira megvettek, és akiknek szabadságokat és jóléteket köszönhetitek, s akik lehetővé teszik, hogy a játékbarrakádjaitokon szórakozzatok?” (Scruton, 2003, 19)

A konzervatív politikai gondolkodást természetesen már régóta foglalkoztatja a legitim rend elleni lázadás kérdése és vissza-visszatérően bírálja a már az ősbűnnél jelentkező emberi gögöt. Meglátása szerint a világmegváltó gondolatokat dédelgető forradalmárok „kamaszos dühe” (Scruton, 2003, 19) jelenti talán a legnagyobb veszélyt a mindenkori politikai rend stabilitására. Mindazonáltal mintha hajlamos lenne megfeledezni arról, hogy az emberi jellem ezen vonása természetünk inherens részét képezi, és ebből következően egy természetes jelenséggel állunk szemben. Másképp szólva: a biztonságot és kiszámíthatóságot létrehozó rend elleni fellépések nem különös, megmagyarázhatatlan társadalmi történések, hanem a poli-

tika dinamikus világának inherens részei. A következő oldalakon Márai fenti gondolatmenetét mutatom be és értelmezem két különböző síkon. Először a kiszámíthatóság és a spontaneitás közt az egyén életében jelentkező feszültséget elemzem, majd a jelenséget a társadalom szintjén vizsgálom, végül pedig összegzem az író felfogása alapján levonható következtetéseket.

A most kifejtendő gondolatmenet nem követi a főáramú politikatudomány módszertani szigorát, hanem tárgyához alkalmazkodva a szépirodalmi stílust hívja segítségül a probléma megértéséhez. Ennek jelentős hagyománya van az európai gondolkodásban, a konzervatívok például előszeretettel nyúlnak ezen eszközökhöz (például Horkay Hörcher, 2008, 13).

Kiszámíthatóság és spontaneitás az egyén életében

Az indokolatlan lázadás mint az individuum szintjén tapasztalható jelenség megértését szinte tálcán kínálja Márai ebben a művében, mert gondolatmenetét két jól beazonosítható szereplő párbeszéde során bontja ki. Nem túlzás azt mondani, hogy a kisregény csúcspontját jelenti az a dialógus, amely a már kvázi győztes állami hadsereg főparancs-

noka, Bittencourt marsall és a foglyul ejtett canudosi rab, egy európai származású, nagy műveltségű nő között zajlott le.

A párbeszéd feltételei

Amikor a marsall színe elé hozták a női foglyot és két rabtársát, az ott tartózkodók csupán végtelékig lerongyolódott, már-már állatias kinézetű figurákat láttak. Ez a benyomás rövid idő alatt eltűnt, ugyanis a marsall a nő különös kérését teljesítve engedélyezte, hogy meleg fürdőt vehessen. Ezen a ponton mindenki érezte, hogy az események kiléptek addigi véres és érzéketlen medrűkből, és majdhogynem kegyelmi pillanat állt be. A jelenlevők tapintatosan, szinte lélegzetvisszafojtva várták, hogy a fürdés véget érjen.

Mondani sem kell, hogy a tisztálkodás erősen túlmutat pusztá higiéniai tennivalókon. A testi megtisztulás együtt jár a lelki és szellemi salakanyagoktól való megszabadulással. Ebben az értelemben a nő fürdése egyfajta „levetkőzés”¹, mégpedig az elmúlt időszak lázadó periódusának tudatos lezárása, vagy legalábbis zárójelbe tétele. Ez szükségeltetik ahhoz, hogy képessé váljon reflektálni arra, hogy mi és miért történt vele Canudosban.

Ezt követő diskurzusukat finoman, de egyértelműen kiemeli Má-

rai azáltal, hogy társalgásuk túlnyomó részét angolul folytatják, azaz az egész mű elbeszélőjét, a katonai írnokot leszámítva, a jelenlevők nem értik az eszmecserét. Ezzel a megoldással mondanivalójuk kikerül a pusztá és értelmetlennek látszó öldöklés kontextusából, és az örök, ebben az értelemben feloldhatatlan emberi problémák megvitatásává lényegül át. Sőt Márai ennél továbbmegy: arra hívja fel a figyelmet, hogy a gondolkodás szükségszerűen egy adott nyelvi környezetbe van ágyazva. A váltás arra mutat rá, hogy a létezés mélykérdéseinek értelmezéséhez szükség van arra, hogy az a nyelv, amelyet használunk, rendelkezzen a megfelelő összetettségű és árnyaltságú fogalmi készlettel. Itt egy kölcsönhatás figyelhető meg: nem pusztán arról van szó, hogy a gondolkodás kötődik egy meghatározott nyelvhez, hanem a helyes nyelvi megformáltság is igényli, hogy – mint ahogy az angol esetében is – a mögötte álló civilizáció intellektuális és erkölcsi teljesítménye gazdagítsa és folyton megújulásra ösztökélje.

A marsall és a nő (akinek nem tudjuk meg a nevét) párbeszédének sajátos dinamikát ad a katonai vezető szándékainak kettőssége. Egyfelől egy szokványos kihallgatásnak vagyunk tanúi, ahol egyértelmű az alá-fölérendeltségi viszony. Másfelől viszont őszinte kíváncsiság hajtja a marsallt, amikor meg szeretné érte-

ni, hogy mi hozta ezt a finom és művelt asszonyt a lázadók körébe.

A Canudosba vezető út

A nő elmesélése alapján egy példászerű élet képe bontakozik ki egy meg nem nevezett európai országban. Férje jól menő orvosi praxisának köszönhetően nem szenvedtek hiányt semmiben. Klasszikus polgári életvitelt folytattak, mindennapjaik szerves részét képezték a zene, a könyvek, a kultúra. A szellemi és anyagi jólét ráadásul békés és harmonikus házastársi kapcsolattal párosult. Látszólag semmi sem utalt arra, hogy nyugalmas hétköznapijaikban nemsokára gyökeres fordulat fog beállni.

Egy szokványos téli napon férje mindenféle magyarázat nélkül kilépett életük addig zavartalannak látszó medréből és nemcsak feleségét, praxisát és otthonát, hanem hazáját is elhagyta.² Az asszony ettől a pillanattól fogva értelemszerűen minden erejével arra törekedett, hogy feltárja a férfi radikális döntése mögött húzódó motivációkat.

A nő az okok keresése közben számos alternatívát mérlegelt. Ezek közül kiemelendő a pszichés betegség lehetőségének felvetése, ugyanis ez jellegzetes magyarázat szokott lenni azokban az esetekben, amikor a normalitás perspektívájából kívá-

nunk társadalmilag nem elfogadott jelenségeket értelmezni. A konvenciók természetéből adódik, hogy a velük való szembehelyezkedést az emberek többsége gyakorta valamiféle belső probléma kivetülésének, mentális betegségnek, vagyis egyfajta rendellenességnek tekinti. Ezen utóbbi fogalom hüen kifejezi azt a gondolkodásmódot, amely meg szokott mutatkozni ilyenkor; a rend-egészség és annak ellentétpárja, a rend hiánya-betegség párhuzam klasszikus és közismert gondolati sémák, amelyek nemegyszer eligazítást nyújtanak a válaszokat kereső érintetteknek. Az asszony azonban érezte, hogy ebben az esetben másról, többről van szó.

A következő hónapokban a döntés mögött húzódó mozgatórugók feltárása határozta meg mindennapjait. A férje által szisztematikusan megjelölt, Canudossal foglalkozó újságcikkek jelentettek végül segítséget, hogy milyen irányba érdemes elindulnia. A marsallal folytatott beszélgetése során tehát az alábbi magyarázatot adta arra, hogy ő maga miért jött a távoli Brazíliába (Márai, 2002, 289–290):

„– Meg akartam tudni, miért ment el a férjem, akkor télen, estefelélé, a hóesésben. A rendelőlőből. A meleg lakásból. A szép bútorok közül... A közös hálószobából. És tőlem.

– Megtudta?... Miért nem felel? Tudja, de nem meri megmondani?

– Canudosról nem lehet... beszélni. Az csak... megtörténik. Ahogy a szerelemről nem lehet beszélni. Vagy a vallásról. Van vagy nincs... De ha beszélnek róla, már nem az... Csak a tény van.”

Az észszerűség és rend hangját képviselő marsall ebben a pillanatban kezdte megérteni, hogy az általa levert lázadás okai jóval túlmutatnak azon a korábbi elképzelésen, miszerint a canudosi esemény „csak közgazgatási baleset” (Márai, 2002, 212), „ügyszámmal ellátott ügyirat volt, semmi más” (Márai, 2002, 223). A felismerés azonban inkább csak zavart és elbizonytalanodást okozott benne, de magatartását alapjában véve nem változtatta meg.

Csak a canudosi lázadók közt érett tudássá az asszonyban az a korábban már halványan megjelenő sejtése, miszerint férje távozásának oka nem valami jól megfogható és a hétköznapi fogalmainkkal leírható problémában rejlik; döntésének radikális mivoltát az tette szükségessé, hogy gondjaira nem létezik megoldás abban a rendszerben, azon társadalmi viszonyok között, ahol élt, ugyanis pontosan ez a feltételrendszer és az általa megszabott létforma okozta benne a csillapíthatatlan hiányérzetet. Házassága, munkája, az őt körülvevő élénk kulturális miliő egyre

inkább csak külsőségekké váltak, egy olyan előadás látványos díszleteivé, amelynek ő egyszerre nézője és résztvevője. A kettős szerep és a darab pompája azonban csak ideiglenesen képes elfedni a mögötte meghúzódó mérhetetlen ürességet. Aki felismeri ezt a tényt, azt – akár csak a színházban – a való életben is megszállja a mindent átható unalom. Elképzelhető, hogy az emberben sokáig nem tudatosodik ez az állapot és jó ideig követi a monoton mindennapok mechanikus rendjét, viszont a következő lépés már könnyen az alaptevékenységek értelmének megkérdőjelezése lehet. Miért folytassam mindezt úgy, abban a formában, ahogy eddig tettem? Ennek a kérdésnek súlyos és mélyreható következményei vannak. Mivel az illető nem csupán kívülről nézi, hanem játssza is a darabot, ezért ha gyökeres változtatást akar végrehajtani, akkor nem elég a nézőteret elhagyni, a színpadról is távoznia kell.

A múlttal és az addigi életformával való teljes szakítás értelemszerűen az ismeretlenbe vezet, és ezzel az adott személy is tökéletesen tisztában van. Éppen ezért hasztalan és félrevezető vállalkozás arról az oldalról megközeleltetni a kérdést, hogy pontosan mire is vágyik a jövőben. A konformitások közül kilépő ember fejében alig ha van részletekbe menő elképzelés

azzal kapcsolatban, hogy milyen lesz majd a holnapja. Viselkedését meghatározható és megfogható célok elérése helyett a fennálló szituáció elutasítása alakítja, karaktere tehát egyértelműen negatív: nem valami érdekében, hanem valamivel szemben cselekszik.

A megérkezés

A fentieknek megfelelően a nő annak a metamorfózisnak lehetett szemtanúja Canudosban, hogy a társadalomból kivonuló ember milyen elvek szerint rendezi be életét, mely egy hirtelen hozott döntés következtében már nem volt hozzákötve a korábban hosszú évtizedek alatt rögzült rutinhoz és szokásokhoz. Elbeszélése szerint Canudosban az emberek egész egyszerűen másképp éltek mindennapjaikat, mint a régi, civilizált világ keretei közt. Elmondása alapján egy utópikus világ képe sejlik fel előttünk, ahol ő maga is megérezte, hogy mekkora szakadék tátong az előző és a mostani élet közt. Azonban ha tüzetesebben összevetjük a két életmódot, akkor azt láthatjuk, hogy a lényegi különbség nem olyan látványos és figyelemreméltó eltérésekben rejlik, mint például abban, hogy nem volt szükség kulcsokra Canudosban. Az igazi újdonságot az jelentette, hogy az ott élők értelmet találtak a mindennapi

teennivalók végzésében, úgy érezték, hogy cselekedeteik nem tartalmatlan, pusztán a megszokás diktálta műveletsort alkotnak. Ha ebből a perspektívából tekintünk a férfi távozására, akkor felfedezhetjük benne az értelemkeresés³ természetes igényét, azt a mélyről jövő emberi vágyat, hogy igenis fontos tisztában lennünk azzal, mit miért teszünk.

Az asszony érzékletesen ecseteli a marsallal folytatott párbeszédében, hogy Canudos világa mennyivel elevenebb, mennyivel valóságosabb az általuk korábban ismert realitásnál. Mindazonáltal finoman láttatja azt a veszélyt is, amely leginkább fenyegeti a konvenciók elleni lázadást. Ugyan elsősorban a következő fejezetben, a rend és az anarchia kölcsönhatásának vizsgálatakor fog nyilvánvalóvá válni, de már itt is érdemes utalni a spontaneitás ambivalens természetére. Bármilyen furcsán hangzik is, a legnagyobb kockázatot az jelenti számára, ha a szabályozottságot, a standardizáltságot, a kiszámíthatóságot teljes mértékben számúzzuk a hétköznapijainkból, ugyanis ebből az következik, hogy a mindent átható spontaneitás rutinizálódik. Másképp fogalmazva: a konvenció mint az egyén életét szabályozó fenomén saját tagadásának illúziójával szivárog be ismételten a mindennapokba.

Habár az asszony személyiségéről sokkal több dolgot tudunk meg

dialógusuk során, a marsall látszólagos ridegsége mögött is számos árulkodó vonást felfedezhetünk. A szigorú katona és az intelligens bürokrata a lényéből fakadó fegyelmezetség ellenére több alkalommal is elbizonytalanodott és zavarba jött. Megingása annak tanújele, hogy az elhangzottak nem néhány rebellis alkatú egyén külön gondolatai, hanem egy olyan ősi beidegződés megnyilvánulásai, amely az emberi létezés mélyszerkezetében rejlik. A lelke mélyén őt is megérintette az asszony elbeszélése, és megsejtett valamit abból, mit jelent az, hogy „egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (Márai, 2002, 279).

Rend vs Anarchia

Márai értelmezésében a canudosi történet egyik legfőbb konfliktusát a rend és az anarchia, pontosabban a Rend és az Anarchia közti feszültség jelenti. Az író alapvető törekvése, hogy megértse és leírja azt a nehezen megragadható, már-már cseppfolyós állapotot, amely során az addig stabilnak és megkérdőjelezhetetlennek tartott politikai rend erjedésnek indul. A nagyhatalmú, kiépült struktúrával rendelkező brazil állam számára ugyanis a canudosi lázadás tétje jóval túlmutat egy vallási szekta társadalmi kereteket felrúgó önszerveződésén. A Tanácsadó tanai

alapján berendezkedő közösség nem egyszerűen negligálta a központi hatalom utasításait, hanem létezésének üzenete az állam által képviselt politikai rendszer lényegének megkérdőjelezése volt.

Politikai nyelv(ek) és megértés

Egy felületes szemlélő számára úgy tűnhet, hogy az ismert és megszokott hatalmi viszonyokat biztosító politikai rend megbomlása egy pillanat alatt zajlott le, ám ezzel szemben egy sajátos dinamikájú folyamat egyik állomásának lehetünk szemtanúi, mely az összes érintett számára új tapasztalatokat tartogat. Míg a korábbi világban mindenki képes volt eligazodni a társadalmi relációk bonyolult szövedékében, addig a hatalmi struktúrák összekuszálódása magával hozta az általános bizonytalanságérzetet. Ez a helyzetértékelés döntő jelentőségű, mert alapjaiban írja felül a politikai értelemben vett lehetőségessel és lehetetlennel kapcsolatos előzetes feltevéseket. Ez a pillanat Carl Schmitt (2002) nyomán leírható úgy is, mint a politika normál és rendkívüli állapota közti határok feszegetése. Az előbbi esetben mindenki tisztában van a társadalmi élet alapvető szabályaival, úgy fogja fel őket, mint az adott közösségben való létezés megmozdíthatatlan korlátait és azoknak megfelelően cse-

lekszik. A második szituáció logikája ezzel ellentétes: a szereplők nem tartják érvényesnek a korábban széles körben elfogadott kereteket, ezzel párhuzamosan pedig mindegyikük igyekszik tágítani saját mozgásterét, újrapozicionálni magát a társadalmi hierarchiában és a saját szempontjai mentén megfogalmazni a következő normál állapot játékszabályait.

Természetesen tévedés lenne azt gondolni, hogy a történések káoszában a résztvevők kimerítő alappossággal reflektálnának a politikai helyzetre és benne önnön szerepükre. Erre sem szándékuk, sem módjuk nincsen. Utóbbinak számos oka van, közülük talán a legfontosabb, hogy a rendkívüli viszonyok végletesen eltávolítják, sőt már-már elszakítják egymástól az értelmezési sémákat. Ezen a ponton ismét szembesülünk a nyelv jelentőségével: a canudosi lázadók és a bürokratikus állam képviselői nem egyszerűen másképp gondolkodnak, a nézeteik megformálását és kifejtését egyaránt befolyásoló fogalmi struktúráik is eltérnek. A nyelvi érintkezés lehetetlensége olyan viselkedésminták felemelkedéséhez járul hozzá, amelyek lefojtva ugyan, de zsigerileg mindenki-ben benne rejlenek. A háború mint „eszélős gyilkolás” (Márai, 2002, 190) a nyelvi kapcsolódás ilyen esetekben megjelenő alternatívája.

Ha úgy tetszik: az öldöklés válik a közös nevezővé, a szembenálló felek által egyformán „beszélt nyelvvé”.

Értelemszerűen itt szó sem lehet bármilyen megértésről. Erre csak akkor nyílik lehetőség, ha valamiféle fordulat áll be és ismét megteremtődnek a nyelviség klasszikus feltételei. Az előző fejezetben elemzett fürdési jelenet és az azt követő nyelvi váltás nemcsak az egyén lelki és szellemi megtisztulása szempontjából bír kiemelt jelentőséggel, hanem egy rövid időre újszerű politikai atmoszférát is teremt. Helyesebben szólva, csak a háború véres valóságához viszonyítva tarthatjuk újnak; az aszszony és a marsall társalgása valójában mindkettejük számára ismerős hagyományokra épít. A fürdő – akár egy udvari liturgia a királyok idejében (Márai, 2002, 263) – az európai civilizáció arisztokratikus elemeit idézi fel. Ez a motívum azon premiszára támaszkodik, miszerint kevesek kiváltsága az a kifinomultság, amely képessé tesz minket a politikai kérdések reflektív módon történő megvitatására. Márai ezen a ponton azt a tévhitet szeretné eloszlatni, hogy a műveltség önmagában járul hozzá az értelmes párbeszédhez. Arra utal, hogy a polgári világhoz tartozó kultúra és a civilizáltság mindenekelőtt azért fontos, mert segít nekünk abban, hogy emberi érintkezéseink során minél kevesebb súrlódást okozunk embertársainknak vagy éppen

szenvedjünk el tőlük. Paradox módon a sokak által korszerűtlennek, sőt avítottnak tartott polgári magatartás pont egy olyan közegben bukkan föl újra, amely a vele antagonisztikusan szembenálló viselkedési minták győzelmét valószínűsíti.

A politikai rend bomlása

Az európai kultúrkör eme értékéhez történő visszatérés teszi láthatóvá a Rend és az Anarchia közti feszültséget. Saját élettörténetükön keresztül az asszony egy klasszikus politikai problémát taglal. A látszólagos gondtalanság ellenére a férjét eluraló unalom és a belőle következő fásultság ugyanis nem pusztán az egyén életében felmerülő nehézség; ha társadalmi szinten is tapasztalható jelenséggé válik, akkor már politikai kihívásként kell kezelnünk.

Jól látható, hogy Márai elsősorban egy, az európai kultúrára kiváltképp jellemző problémát vél felfedezni a férfit gyötrő gondolatokban. A felszínen tökéletesnek tűnő élet belső üressége megfeleltethető a békes, stabil, jólétet biztosító politikai rendszerek mindent átható gépieségének. Az állampolgáraitól gondoskodó, de őket ezzel együtt szinte gúzsba kötő állam és a mögötte álló civilizáció olyan realitást hoznak létre, amely a minden vágyat kielégítő kényelemmel a teljes értékű élet il-

lúzióját kelti. Ennek természetesen megkéri az árát. Ahogy az lenni szokott, a fausti alkuból most sem lehet jól kijönni. A permanens bőségért és a problémamentes mindennapokért cserébe busásan megfizetünk, amikor feladjuk azt a lehetőséget, hogy tartalommal töltsük meg politikai közösségeink egyre inkább kiüresedő kereteit.

Szinte tálcán kínálja magát a következtetés, hogy Márai egyszerűen a liberalizmuskritika jól ismert érveit idézi, amikor modern, csillogó világunk sivárságát teszi bírálat tárgyává. Kétségtelen, hogy a liberális felfogás nem egyszer konzisztensnek tűnő teóriákban és mérnöki precizitással megtervezett intézményekben látja a helyes politikai irányt, ezen vonása pedig hajlamossá teszi arra, hogy túlértékelje az elvek és a struktúrák jelentőségét és szem elől tévessze a politikum gyakorlati természetét és életközelségét. Tévedés lenne azonban a konzervatívok részéről, ha abba a hitbe ringatnák magukat, hogy a Márai által leírtak kizárólag a progresszív világlátás utópikus karakterére vonatkoznak. Az asszony gondolatmenetében lefestett jelenségek, a közösség horizontján jelentkező fásultság és unalom minden politikai rendszerben releváns problémát jelentenek, ideértve a konzervatív alapokon nyugvó berendezkedéseket is. Vitathatatlan, hogy az együttélést hosszú ideje

támogató tradíciók képesek sokáig kordában tartani a társadalom belsejében felgyülemelő feszültségeket, de a politikai vezetőknek tudomást kell venniük arról a veszélyről, hogy ha a hagyományokat érinthetetlen és mozdíthatatlan struktúráként, nem pedig a közösségi létforma organikus, azaz élettel teli elemeként tételezzük, akkor hasonló jelenséggel kell szembesülniük, mint amellyel a sokat kárhozottat liberális doktrinereknek is szembe kell néznie. A kollektív tevékenységek formalizálódása minden politikai szisztémára fenyegetést jelent, mert ott lappang mögötte a társas viszonyok kiszikkadásának árnyéka.

Ezen a ponton szót kell ejtenünk egy másik, rendszeresen felbukkanó toposzról is. Ezen elképzelés szerint az elégedetlenség és a belőle következő lázadás nem valósulhatna meg az elméleti alapot szolgáltatató filozófusok munkái és a rájuk hivatkozó ideológusok felforgató aktivizmusa nélkül. Ezzel a meggyőződéssel találkozhatunk akkor, amikor a Marsall arról faggatja a nőt, hogy a férje olvasta-e Nietzschét, Proudhont, Bakunyint, Kropotkint, Zénont vagy éppen Marxot (Márai, 2002, 291). A nemleges válaszok sora ellenben arról tanúskodik, hogy a társadalmi konformitással való szakítás autonóm módon következett be. Helye-

sen veszi észre Szabó Ádám, hogy „az egykori polgárasszony” (és ne feledkezzünk meg a férjéről sem), „a maga módján ösztönlény”, aki „mindenféle tudatos anarchista eszmeiség nélkül jutott el Canudosba, s lelt ott minden addiginál valódibb otthonra”. (Szabó, 2010, 121)

Az azonban kétségtelen, hogy a háborgó tömeg⁴ önmagában nem alkalmas arra, hogy formát adjon a zúgolódó közérületnek. Amikor jelentős politikai fordulat áll be, nagyobb emberi közösségek egyben tartása és egy irányba történő mozgatása érdekében gyakorta szükség van egy karizmatikus vezetőre, aki saját személyével és az általa sugárzott vízióval új célt ad a mindennapok szürkeségébe belefáradó tömegeknek. A külső jegyekben is megmutatkozó, gondosan megkomponált politikai vezetés egyben a mítoszteremtés (Szabó, 2010, 113) eszköze is. Sőt a jelenség nemcsak a canudosiakra és nem kizárólag a Tanácsadó kultikus figurájára korlátozódik; az állami hadsereg ugyanúgy támaszkodik a marsall személye körül kialakult legendákra, ezzel is nagyobb tétet adva az eseményeknek.

Fények és árnyak

A közvéleményben Canudosról már a kezdetektől kialakult egyfajta mitikus kép, azonban ennél is érde-

kesebb, hogy az ott tapasztaltak miként csapódtak le az odaérkezőkben. Ahogy az asszony elbeszéléséből is megtudhattuk, a civilizáció kötöttségei alól kiszakadtakra az emberi együttélés új formáinak megélése relatív erővel hatott. Azt a felismerést hozta számukra, hogy a „korábbi életük” vége felé érzett fásultság és belső üresség egy gyökeresen eltérő környezetben továtúnhet. Canudos lakóinak az érintetlen természet többletjelentéssel bírt: azt üzenete számukra, hogy ezen szűzies vidéken a hagyományok és a konvenciók béklyója nem teremtett mindent le szabályozó társadalmi korlátokat. A közösségi rend hiányában a totális szabadság lehetőségét látták, ami az előző világban nem látott energiákat szabadított fel a formálódó berendezkedés tagjaiban.

A megvalósult elementáris változás azt az ígéretet hordozta magában, hogy igenis van megváltás a polgári társadalomban olyannyira csalódott, hitehagyott emberek számára. Nem véletlen a vallási eredetű fogalmak használata: itt egyértelműen felfedezhetjük a teológiai gondolkodásnak a politika terepére való alkalmazását. Azonban azt is látnunk kell, hogy habár Canudosban a vallás kétségkívül fontos volt, de valójában csak elfedett valami még fontosabbat; nem arról van szó, hogy a Tanácsadó vezette társaság egyszerűen egy vallási szekta lett volna, az

viszont szembeötlő, hogy a társadalmi keretekkel mélységesen elégedetlen tömegek gondolatvilága milyen egyértelmű analógiát mutat a teológiai hagyomány bizonyos elemeivel.

Annak dacára, hogy a korábban mindenki számára ismert szokások és társadalmi elvárások hiányában nem léteztek az emberi együttműködést szigorúan megszabó struktúrák, a canudosi közösség mégsem mutatta szervezetlen, széttartó, bármiféle kohézió nélküli embercsoport képét. A külvilág szemében élő anarchikus berendezkedéssel szemben nagyon is jól kivehető az ott kialakuló kooperációs minta. „A Tanácsadó nagy rendet tartott... Ez volt a másik különösség, a nagy rend a nagy Rendtelenségben... Nem, ez nem volt kommunizmus. A káoszon belül szigorú rend volt, mert aki megérkezett Canudosba, hamar megértette, hogy nem egy új társadalomba érkezett, hanem egy másik életbe... Egy világba, ahol az életnek is, a halálnak is más értelme van, mint máshol, ahol van állam... Canudosban rend volt, de nem volt állam... Emberek voltak, de nem voltak intézmények...” (Márai, 2002, 295–296). A társadalmi koordináció tág értelemben vett institucionalista megközelítésével való szakításból nem következett az, hogy a közösség tagjainak autonóm működése lehetetlenné tette volna a kollektív cselekvést. A formálódó rend spontaneitása ráadásul kifeje-

zetten pozitívan hatott az egyének együttműködési hajlandóságára, hiszen az az érzés alakult ki bennük, hogy a közösségi érdek összhangban van az ő személyes jólétükkel.

Canudosban a jó és a rossz között sem tettek különbséget, mint ahogy a civilizált világban szokás, mert az erkölcsi elvekben is csak a szabadság intézményesített korlátozását látták. Nem volt cizellált és részletes morális distinkció aközött, hogy mit szabad és mit nem szabad tenni. Jobban mondva egyetlen követelmény volt, amelyet feltétlenül teljesíteni kellett. Canudosban az volt a főbűn, ha valaki nem jelent meg az esti imánál, és ha többször hiányzott, „akkor nem volt irgalom” (Márai, 2002, 281). Ez az információ első látásra ugyan csak mellékes információnak tűnhet, azonban rámutat politikai rendszerük egyik alapvonására. Bármennyire is engedékenynek látszik a canudosi közösség azt illetően, hogy saját tagjai miként rendezik be mindennapjaikat, egy feltételnek mindenképp eleget kell tenniük: tökéletesen hűnek kell maradniuk a Canudos fundamentumát jelentő, már-már vallásos hevülethez. A közösséget körülengő kivételesség nem engedi meg, hogy a csatlakozó egyének csökkentett lelkesedéssel, félszívvvel vegyenek részt a lázadók társadalmában. Ez logikusan adódik a rutinszerűséget zsigerileg elutasító attitűdből, hiszen a mindent elsöprő

elégedetlenség alapértelmét kérdőjelezné meg, ha elfogadná az előzőleg a civilizációra jellemző értékeket. Ebben az értelemben a canudosi szisztéma legalább annyira intoleráns, mint az oly sokat bírált hagyományos nyugati kultúra.

Ezen a ponton elérkezünk a spontán rend legfontosabb és kiküszöbölhetetlenül fennálló problémájához. Habár Márai gondolatmenetéből a felületes olvasó esetleg a canudosi berendezkedés kritikátlan dicséretét olvassa ki, a szerző jóval árnyaltabb következtetésre jut. Az anarchia, azaz a rendszer nélküli rendszer legnagyobb veszélye nem is a szétesettség vagy a mindent felémésztő káosz fenyegetésében rejlik, hanem abban, hogy a politikai életet teljes egészében uraló spontaneitás maga is rendszerré szerveződik. Egy idő után a canudosihoz hasonló elveken nyugvó politikai közösségek gondolkodásának ezen belső ellentmondása, vagyis a rendszerellenesség rendszerszerűvé válása feloldhatatlan problémát fog jelenteni. Az anarchikus társadalmak fenntarthatóságának lehetetlensége együttal egy ellentétes irányú politikai mozgást vetít elő, amely ismételten a stabilitást előtérbe helyező politikai rend kialakulásához vezet.

Láthatjuk, hogy Márai a fenti gondolatmenetben azt az elképzelést

fejti ki, miszerint a politika inherens módon duális jelleggel bír. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a politikum a rend és az anarchia egymással folyton és feloldhatatlanul konfliktusban álló kettősségéből tevődik össze. Ennek megfelelően nem egyszerűen Janus-arcúságról beszélhetünk, hanem megfigyelhető egyfajta ciklikusság is; nem feltétlenül érzékelhető egyszerre a két felfogás politikai jelenléte, sokkal valószínűbb, hogy bizonyos szituációkban inkább az egyik, míg máskor a másik dominál. A rend-anarchia szembenállás tehát nem végződhet az egyik felfogás végző győzelmével sem. Sőt Márai még ennél is tovább megy: nem pusztán lehetetlen ezt a kérdést végérvényesen lezárni, hanem alapvetően érti félre az ember közösségi természetét az, aki a politikát le akarja redukálni a két elv közül az egyikre. Paradox módon a kisregény egyik tételmondatát – „egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba” (Márai, 2002, 279) – megfordítva, illetve a kettőt összeillesztve kapjuk meg Márai mondanivalójának lényegét: valóban legalább egyszer meg kell mindannyiunknak tapasztalni azt, amit Canudos jelent, de ugyanakkora hiba lenne azt képzelni, hogy mindörökké benne maradhatunk abban az állapotban; a teljes élethez ugyanúgy hozzátartozik, hogy képesek vagyunk vissza is térni a normalitás világába.

Konklúzió és az ítélet mibenléte

Ahogy láthattuk, Márai Canudos kapcsán összetett és igen cizellált értelmezését nyújtja annak a belső dinamikának, amely kezdetektől fogva jellemzi a politikai mozgásokat. A rendezettség és a rendezetlenség iránti mélyről jövő emberi igények olyan megkerülhetetlen elemei természetüknek, amelyek egyaránt alapvetően formálják az egyének és a közösségek sorsát. Teljesen természetes, hogy a konzervatív beállítottságú emberek gondolkodásában a két elv közül a rend előtérbe helyezése mindig prioritást fog élvezni, és az is abszolút helyénvaló, ha következetesen felhívják a figyelmet az anarchia irányába mutató politika kétségtelen veszélyeire. Mindazonáltal a liberalizmusban sokat kárhoztatott ideologikusság hibájába esnének, ha nem vennének tudomást antropológiai meghatározottságunk fentiekben kifejtett kettős jellegéről. Sőt az is önbecsapás lenne, ha abba a hitbe ringatnák magukat, hogy különböző eszközökkel – mint például jólét teremtésével, béke biztosításával, otthonosság érzését keltő tradíciók támogatásával – képesek megszelídíteni vagy legalábbis zárójelbe tenni az emberben óhatatlanul ott lakozó anarchikus hajlamot.

A sokak számára oly sokkoló jelenség, az indokolatlan lázadás tehát

vissza-visszatérő mozzanata a politika világának. Ez még napjainkban, a demokratikus korban is így van, sőt a demokrácia mint ideológia különösen kitett a politika duális jellegének. Figyelemreméltó, hogy ugyan csak implicit módon, de Márai is érzékelteti ezen problémát. Az olvasónak az a benyomása keletkezhet, hogy mindkét oldal önmeghatározásakor fontos szerepet játszik valamiféle demokráciafelfogás. Igaz, két különböző megközelítést észlelhetünk. A marsall képviselte elképzelés úgy tekint a demokratikus berendezkedésre, mint amely hosszú és nehézségekkel teli történelmi fejlődés eredményeképp, stabil és kiszámítható intézményrendszer segítségével képes olyan társadalmi környezetet teremteni, amelyben az eltérő felfogású politikai szereplők békében, konstruktívan tudnak egy közösségben élni. Ez az idea arra az elgondolásra épül, hogy a tökéletes társadalom illuzórikus ígérete helyett megvalósítható célt kell adni a tömegeknek. Igaz ugyan, hogy a népszuverenitás hívogatóan cseng az emberek fülében, ám a véres évszázadok tapasztalata arra tanított meg bennünket, hogy a legtöbb, mit elérhetünk az, hogy ügyes kompromisszumokat találva, civilizáltan éljünk egymás mellett. „Ne képzelje, hogy mi, demokraták, hiszünk a csodában. Nincs demokratikus csoda. Ahogy nincs vallásos csoda... Ez

mind csak mese. Mi tudjuk, hogy nincs megváltás...” (Márai, 2002, 311) Látható, hogy ezen felfogás kiemeli a demokráciát a hiedelmek és mítoszok hamis kódéből és egy olyan civilizatórikus módszernek tételezi, mely jól definiált elvrendszerével a bárdolatlan, már-már állatias érintkezésen alapuló társadalmakat a fejlődés következő stádiuma felé tereli, és megszabadítja a tömegeket az őket a történelem kezdete óta béklyóban tartó metafizikai ígéretektől.

Ezzel szemben áll az asszony által artikulált megközelítés, mely gyökeresen eltérő demokráciakoncepciót foglal magában. Mindenféle rendszerezettséggel, így az intellektuális megtervezettséggel szembeni zsigeri ellenszenvéből adódóan ez az álláspont nem rendelkezik konzisztens demokráciaelmélettel, hanem ősi, a vallás és a politika határmezsgyéjén lévő vágyakra apellál. A canudosiak azt a lehetőséget látják benne, amely megszabadítja a népet mint kollektív entitást azoktól a társadalmi korlátoktól, amelyek megakadályozzák a politikai tökéletesség, azaz a földi megváltás elérését. A demokrácia mint érzület mindennemű – intellektuális, erkölcsi, intézményi – keretek közé szoríthatóságának lehetetlenségére mutat rá Márai a kisregény zárójelenetében. Mielőtt még szabadjára engedték volna az

asszonyt és vele együtt két másik foglyot, az őrnagy rá akarta venni a fekete rabot, hogy kiáltsa: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség!, mire az csak annyit mondott: „Én szarok az egyenlőségre.” (Márai, 2002, 319) Ahogy Szabó Ádám (2010, 132) rámutatott, a szerzőre egyáltalán nem jellemző vulgáris beszédmód a maga nyers mivoltával erőteljes kritikát fogalmaz meg a Márai számára oly’ fontos polgári világ felé: azt üzeni, hogy a civilizáció mint az emberi viselkedés és gondolkodás magasabb szintre emelését kitűző gondolat óhatatlanul zsákutcába vezet, ha azt gondolja, hogy az ember megszelídítése helyett a kétségkívül esendő természetünk kiiktatásával igyekszik elérni célját. Ebben az esetben ugyanis egy civilizált világ helyett egy politikailag konstruált elnyomó rend fog ránk köszönteni.

Ha képszerűen és tömören szeretnénk összefoglalni Márai gondolatmenetét, akkor a fizikai terminológiát kölcsönvéve azt mondhatnánk, hogy a politikai teret a centripetális (befelé, a rend irányába ható) és a centrifugális (kifelé, az anarchia felé mutató) erők egymással szembemutató, folyamatos és megállíthatatlan mozgása formálja. A kettő a legritkább esetben kerül egyensúlyi állapotba, vagyis rendszerint az egyik a másik kárára a politikai mező domináns rendezővelként jelenik meg. Márai kitűnően vette észre, hogy a

canudosi történet különösen alkalmas arra, hogy illusztrálja vele az egyén és a közösség életében meglévő dinamikát, mert csak elvétve mutatkozik meg ilyen plasztikusan az emberi természet duális jellege.

A végére marad annak a kérdésnek a tisztázása, amelyet egyetlen értelmezési kísérlet sem kerülhet ki, ha ki akarja bontani a kisregény fő mondanivalóját, hiszen Márai már a címadással válaszára készíti az olvasót: pontosan milyen ítélet is született (ha született) a szemünk előtt Canudosban? A szakirodalomban alapvetően két vélekedéssel találkozhatunk. Az első olvasat szerint a lázadók álláspontja a valóságban elszenvedett vereség ellenére végül morális fölénybe kerül a civilizáció álarcát magára öltő állami agresszióval szemben (Szabó Ádám mintha efelé hajlana: Szabó, 2010, 104), vagyis az elvek szintjén az asszony által kifejtett felfogás győzedelmeskedett. Ezzel szemben áll a másik értelmezés, mely a vita eldöntetlenségét, sőt eldönthetetlenségét hangsúlyozza (pl. Bányai, 1992, 931; Gintli, 2012, 236–237). Azt gondolom, hogy ezen Márai-szöveg azért kiváltképp értékes a politikai gondolkodás diszciplínája számára, mert az emberi lét komplexitásának megfelelően felismeri, hogy az egymással rivalizáló elvek egyéni és közösségi szinten egyaránt

formálják életünket, ekképpen kiiktathatatlan vonulatai szellemi világunknak. Az ítélet címben jelölt mozzanata mindazonáltal arra is felhívja a figyelmet, hogy a két idea közti döntés lehetetlensége nem ment fel minket az alól, hogy szembenézzünk választásaink és cselekedeteink következményeivel. A verdikt Canudosban nem kívülről érkezik, az események kimenetele nem feltétlenül az igazságosság követelményével összhangban alakul, és a jó (?) később sem biztos, hogy elnyeri végső jutalmát. Azonban egy biztató üzenete okvetlenül van Márainak azok számára, akiket rémülettel tölt el az embertelennek tűnő valóság; a marsall és az asszony közti dialógus mint egyfajta sikeres megértési folyamat

arra bizonyíték, hogy a civilizáció és a nyugati kultúra őket összefűző köteléke olyan hagyomány, amelyre mindketten bátran támaszkodhatnak. Ha tehát a mindent eldöntő ítélet bizonyosságában nem is reménykedhetünk, a polgári alapok legalább ahhoz hozzásegítenek bennünket, hogy az indokolatlan lázadás közepette, de még inkább végeztével legyenek közös értékeink, amelyekhez visszanyúlhatunk. Mert ne legyen kétségünk: bármennyire is úgy látjuk, hogy csillapíthatatlanul tombol a túlhevült társadalom láza, nem tart örökké; előbb-utóbb elmúlik. Ennek megfelelően a feladatunk annyi: megőrizni a tradíciók otthonosságának emlékét és lehetőségét. Hogy legyen hova visszatérni Canudosból.

IRODALOM

- Bányai János (1992): Vereség Canudosban. *Híd*, 1992, 11–12. sz. 926–932.
- Fried István (2002): „Ne az író történjen meg, hanem a műve”. A politikus és az irodalmi író Márai Sándor. *Argumentum*, Budapest.
- Gintli Tibor (2012): Szabó Ádám: Canudos ösvényein. Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides Da Cunha nyomán. *Irodalomtörténeti Közlemények*. 116. évfolyam. 2. sz. 234–239.
- Horkay Hörcher Ferenc (2008): Konzervatívizmus, természetjog, rendszerváltás – Politika- és jogfilozófiai tanulmányok. L'Harmattan kiadó, Budapest.
- Lőrinczy Huba (2005): Az (el)ismeretlen remekmű. In Lőrinczy Huba: *Az emigráció jegyében*. Savaria University Press, Szombathely. 49–78.
- Márai Sándor (2002): Ítélet Canudosban. In Márai Sándor: *Történelmi regények*. Helikon kiadó, Budapest. 183–321.
- Ortega y Gasset, José (2003): *A tömegek lázadása*. Nagyvilág, Budapest.
- Révész Sándor (2008): *Az antimindenes*. *Beszélő*, 2008, 6 sz. elérhető: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-antimindenes> (letöltve: 2019. február 9.)
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma*. Válogatott politika- és államelméleti

tanulmányok. Osiris – Pallas Stúdió
– Attraktor, Budapest.

Scruton, Roger (2003): Miért lettem konzervatív? 2000, 15. évfolyam, 5. sz., 18–25.

Szabó Ádám (2010): Canudos ösvényein

– Márai Sándorral és Mario Vargas Llosával Euclides Da Cunha nyomán. L'Harmattan kiadó, Budapest.

Szegedy-Maszák Mihály (1991): Márai Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest.

JEGYZETEK

1. „A nő úgy volt »meztelen«, mint mikor egy ember váratlanul nem csak a ruhát veti le, hanem mindent, ami hozzá tartozott, a szerepet és a sorsot is.” (Márai, 2002, 266.)
2. Szétfeszítené ezen írás kereteit, ha részletesen szólnék róla, ám érdemes felhívni a figyelmet arra az érdekes jelenségre, hogy a 20. századi magyar irodalom polgári, sok esetben határozott konzervatív vonásokat mutató szerzőinél milyen jelentős hagyománya van a saját osztályára jellemző nyugodt, kiegyensúlyozott életvitel elleni lázadásnak. Sokan például ekképpen értelmezik Márai fő művében,

az *Egy polgár vallomásaiban* szereplő szökési jelenetet, de hasonló mozzanatot fedezhetünk fel Szerb Antal *Utas és holdvilágában* vagy Kosztolányi Dezső *Esti Kornéljában* is.

3. Az itt emlegetett értelmet nem szabad összetéveszteni a pusztán racionalitással. Az észszerűség mechanikus karaktere önmagában inkább gátját képezi annak, hogy magyarázatot adjunk a bennünk időről időre természetsszerűen felbukkanó miértekre.
4. Márainak a tömegek politikai jelentőségére irányuló érdeklődése mögött egyértelműen felfedezhető az ortegai (2003) hatás.

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

Mi a csoda?

Ennek az elbeszélésnek az első öt oldala sajnálatos módon elveszett. Egy rossz mozdulattal kitöröltem a számítógépből, és képtelen vagyok újraírni, vagy lustaságból, vagy azért, mert nem emlékszem rá pontosan. Annyit tudok felidézni, hogy egy kortárs magyar író, akit a továbbiakban az M. L. kezdőbetűk jelölnek, egy folyóirat arról kérdezte: mitől fél az író? M. L.-nek először a határidő jutott eszébe, hogy attól aztán nagyon félhet egy író. Másodszor az ötlettelenség: hogy mi van akkor, ha nem jut eszébe semmi? Harmadszor: M. L. ismert olyan pályatársat is, egy idősebb elbeszélőt, aki napjában háromszor feltette magának a kínzó kérdést: „Benne vagyok-e a legjobb tízben?” Tudniillik attól félt, még hozzá joggal, hogy nincs benne. – Az alábbiakban az elbeszélés fennmaradt része következik. (A szerző)

...Aztán attól is félhet az író, hogy elkezd egy nagyobbacska művet, és nem tudja befejezni. Eszébe jutott egy múlt századi modern klasszikus, aki a naplójában azon siránkozik, hogy már huszonkilencedszer dolgozza át a drámáját, és még mindig nincs vele megelégedve. Ráadásul nem is tudja, miért nincs vele megelégedve. Egy későbbi bejegyzés már arról tudósít, hogy harminchatodszor rugaszkodik neki a drámának, és nem tudja sem befejezni, sem befejezetlenül hagyni.

Volt M. L.-nek egy ismerőse, aki évtizedeken át azzal biztatta a családját, hogy okvetlenül híres és gazdag lesz valamikor a bizonytalan jövőben, „majd ha kiadják a vastag könyvet”. Igen ám, de a vastag könyvet már csak azért sem lehetett kiadni, mert a vastag könyv nem készült el. Pedig az illető igyekezett azt a látszatot kelteni, hogy gőzerővel dolgozik a vastag könyvön. Néha folyóiratokban közreadott egy-egy olyan szöveget, amelyről azt állította, hogy részlet a készülő vastag könyvből, de még ha igazat mondott is, ez csak egy-egy töredék volt, ettől még nem jelent meg a vastag könyv. Az évek

során valódi könyvei is megjelentek, teljes, befejezett művek, nem is kevés, de ezek egyike sem volt a vastag könyv, hanem csak közönséges könyvek voltak. Egyik-másik jó, a többi nem annyira.

Közben a vastagkönyvíró gyerekei felnövekedtek, elköltöztek hazulról. Már nem szorultak rá sem apjuk eljövendő vastag könyvére, sem az ebből egyszer majd rájuk háramló hírnevére és gazdagságára. De a vastagkönyvíró még mindig azt hajtogatta, hogy minden milyen jó lesz, „majd ha kiadják a vastag könyvet”. Ha megkérdezték tőle, mikor adják már ki azt a vastag könyvet, éveken át azt felelte: már csak az utolsó két bekezdés hiányzik belőle. Hozzátette: ez a két utolsó bekezdés valahonnét a vastag könyv közepéről hiányzik, és ő – már és még – sajnos nem tudja, honnét.

Ez a „már és még” azt a gyanút ébresztette az ismeretségi körben, hogy a szerző azért nem tudja befejezni a vastag könyvet, mert el sem kezdte.

Hohó, de ezzel még nem értünk az írói félelmek végére! Itt van mindjárt a félelem az idegen hatástól és a plágiumtól. Az író vagy attól félhet, hogy az ő művét lopja el egy másik író, vagy attól, hogy ő lop egy másik írótól, és kiderül a turpisság. És attól félhet csak igazán, hogy egy nála nagyobb tehetség észjárása hatalmába keríti, írásmódja lenyűgözi, ő pedig elveszíti egyéni hangját, epigonná válik.

Egyszer a nyomda ördöge – tudvalevő, hogy minden számottevő nyomdának megvan a maga ördöge –, szóval a nyomda ördöge hirtelen támadó tréfás kedvében elhatározta, hogy összecseréli két kortárs magyar író fejét. Nem túl gyakori eset, de azért néha előfordul az ilyesmi. Már a *Vétálapancsavinszati*, vagyis *A hulladémon huszonöt meséje* című szanszkrit gyűjteményben is olvasható egy elcserélt fejekről szóló történet.

Nos hát, a nyomda ördöge lecsavarta Adorján bácsi fejét a nyakáról, és odaragasztotta Béla bácsi nyakára, akinek előzőleg szintén lecsavarta a fejét, és a következő pillanatban, hipp-hopp, odaragasztotta Adorján bácsi nyakára. Így tehát másnap reggel Adorján bácsi keze Béla bácsi állkapcsáról kapargatta a borostát, Béla bácsi keze pedig Adorján bácsi szájához emelte a felkelés utáni kötelező stampedlit.

Béla bácsit a népi írók közt volt szokás számon tartani: riportban, esszében, publicisztikában hívta tetemre a magyarság sorskérdéseit. (Írt nyolc-tíz regényt is, de csak a teljesség kedvéért.) Adorján bácsi parnasszista költő volt, aki végsőkéig letisztult szonettekben adott hangot rosszkedvének és a világgal szembeni undorának.

Adorján bácsi nemrég kapott Kossuth-díjat. Béla bácsi csak József Attila-díjat kapott, azt viszont háromszor is: egyszer 1951-ben, egyszer 1973-ban, egyszer pedig 1992-ben.

Béla bácsi az ördög intervenciója előtt mindennap megivott egy liter szatmári szilvapálinkát, Adorján bácsi elszívott naponta három doboz cigarettát.

No és mi történt a kettős műtét után?

Adorján bácsinak volt egy költőszeminárium a egyetemen, ahová lírájának rajongói jártak, és amelynek az volt az egyik nevezetessége, hogy húsz-huszonöt perc elteltével lehetetlenség volt kibetűzni a rajongók által behozott kéziratokat, olyan sűrűn gomolygott a cigarettafüst. (Akkoriban még nem volt tilos az egyetemen dohányozni.) És most? A következő órán a Kossuth-díjas Parnasszus-vándor egyszer sem gyújtott rá, viszont elővett a táskájából egy panyolai pálinkásüveget, és jóízűen kortyolgatta. Majd kijelentette: nem elegendő, igazából nem is nagyon fontos a csiszolt költői forma. A költőnek azonosulnia kell a néppel! A költőnek hozzá kell szólnia a vízügyekhez is!

Ezzel szemben Béla bácsi az Írószövetség év végi közgyűlésén olyan értelmű hozzászólással lepte meg híveit és ellenfeleit, hogy bővíteni kellene a magyar lélek formáinak tárházát, és hogy a szonett Kölcsey Ferenc óta őshonos mélymagyar műfaj.

Közben egyik cigarettáról a másikra gyújtott.

Még a mikrofon mögött is úgy füstölt, mint egy Trabant kipufogócsöve.

Viszont, mindenki ámulatára, színjőzán volt, vagy legfeljebb enyhén spicces. A szokásos termoszt, amelyben állítása szerint szilvaillatú kamillateát hurcolt magával, és amelyből a régebbi közgyűléseken tíz percenként töltögetett egy műanyag fogmosó pohárba, ezúttal otthon felejtette. A közgyűlést követően kedvenc folyóiratában, amely válogatás nélkül közölte írásait, fejlett rímtechnikáról tanúskodó, világfájdalmas szonetteket adott közre, amelyekből nem hiányoztak bizonyos groteszk elemek sem.

Egyszer aztán szembejön egymással az utcán Adorján bácsi feje, amelyet Béla bácsi teste hordoz és Béla bácsi feje, amely Adorján bácsi testét egészíti ki. Adorján bácsi feje így szól: „Bélám, te plagizálsz tőlem.” Béla bácsi feje azt mondja erre: „Adrikám, úgy veszem észre, hatással vagyok rád.”

Hát, ettől aztán nagyon félhet egy író!

Még inkább lehet félni az elszürküléstől. Apuleius római szerző *Átváltozások* című regényében az ifjú Lucius egy rosszul kivitelezett varázslat

következtében számárrá változott. Utóbb megkérdezték tőle: milyen érzés számárnak lenni? „Az még hagyján, hogy számár az ember” – felelte Lucius –, „de ráadásul még szürke is!”

Néhány évvel ezelőtt M. L. új regényéről az írta egy lendületes, fiatal kritikus, hogy a szerző pöffeszkedik és hanyatlik. M. L. a kritika elolvasása után igyekezett egy jót pöffeszkedni: felfújta magát, mint az ökörrrel vetelkedő béka, de nem történt semmi különös. Ahelyett, hogy megpukkadt volna, mint a mesében az önhitt kétéltű, egy perc eltelte után kénytelen volt kiereszteni a tüdejéből a levegőt. Aztán megpróbált hanyatlani is, de akkor sem történt semmi különös, legfeljebb annyi, hogy kis híján hanyatt esett. Így hát, akármilyen sok író t gyötör az elszürkülés, a hanyatlás, a jelentéktelenné válás réme – mint láthatjuk, M. L. sem kivétel –, ezzel a félelemmel ugyanúgy nem kell többet foglalkoznunk, mint az előbbiekkal.

És mindez még semmi! Amitől egy író a legeslegjobban félhet... az... hogyan is nevezem? Talán úgy, hogy a kimondhatóság határa. Amikor idáig jutok a számvetésben, már magam is annyira félek, hogy elakad a szavam.

M. L. egy regény írása közben (ez nem a hanyatlós-pöffeszkedős regény volt, hanem egy másik) egyik pillanatról a másikra rájött, hogy a szavak, amelyekkel folyamatosan dolgozik, amelyekből mondatokat formál, amelyek jóvoltából nyelvi erőt tulajdonítanak neki azok az irodalomértők, akik számára fontos a nyelv, tehát M. L. arra jött rá, hogy a szavak nem annyira megjelenítik, mint inkább eltakarják és meghamisítják az általuk jelölt dolgokat.

Képtelen volt eldönteni: vajon a nyelv, amellyel írói munkáját végzi, anyag-e vagy inkább munkaeszköz? Mert, ugyebár, a kettő egyszerre nem lehet. Vagy mégis lehet? Vagy inkább a nyelv mégsem anyag, nem is eszköz, hanem közeg, amelyben szerző és olvasó (a kritikusról nem is beszélve) íróilag létezik, költőileg lakozik?

M. L., aki érdeklődött az írói munkához kapcsolódó elméletek iránt, egy tudós értekezésben a „nyelvi megelőzöttség” tapasztalatának leírására bukkan. Attól tartok azonban, hogy a felfedezésre egy kicsit későn került sor. Fejébe vette, hogy a fogalmaknak ugyanúgy vagy még inkább létezőnek kellene lenniük, mint a bennük kifejeződő egyszeri dolgoknak.

De hát mi az, hogy „kellene”? M. L. úgy sejtette: éppen az ilyen szavak burkolják hazugságba azt, amiről egy író beszélni próbál. Ismert egy másik író, akinek legnépszerűbb művében szerepel egy harmadik író. Ez a harmadik író nem létezik a valóságban, nem szerepel sem a hozzáférhető irodal-

mi áttekintésekben, sem a könyvtári katalógusokban, viszont, legalábbis a másik író művében, elsajátította az angyalok nyelvét. Márpedig az angyalok nyelve, ellentétben az emberi nyelvekkel, képes megragadni a világ dolgait és folyamatait, csak éppen nem fordítható le semmilyen emberi nyelvre.

Az angyalok nyelvének elsajátítása után a másik író művében szereplő harmadik író képtelenné vált az írásra, nem tudta megvalósítani korábbi terveit, és ebbe belehalt.

Ettől félhet egy író a legeslegjobban, ha ugyan van elég esze és ereje, hogy belegondoljon.

M. L. barátai között volt egy bizonyos Menyus, aki nem író volt, nem is irodalomtörténész, hanem ékszerész. Évekkel ezelőtt, amikor pénzzavarban volt, Menyussal becsültette fel a még meglevő családi ékszereket, aztán összebarátkoztak. Találkozásaik alkalmával Menyus mindig ezt mondogatta, hosszú sóhajok kíséretében: „Bárcsak én is írhatnék remekműveket!” M. L. azt a mérsékelt szellemes szóviccet eszelte ki, hogy barátja *írhatnám* helyett *írhatnám* polgár, azaz tulajdonképpen felajánlotta neki, hogy megtanítsa remekművek létrehozására, de ezt Menyus azzal hárította el, hogy előbb ő maga, M. L. tanulja meg.

Menyus egy csendes utcában lakott, egy kertés házban. Az utca túloldalán állt egy másik kertés ház, ahol élt egy macska, egy vörösesbarna-fehér foltos, mogorva, öreg kandúr. Egyik füle, egy régi verekedés nyomát őrizve, be volt szakadva, és a hegye hátrakunkorodott. Ez a macska nemigen szeretett senkit. Jobb napokat látott, valahonnét kihajított, kóbor állat volt, amíg a szemközti házban az egyik öregasszony be nem fogadta. De még ezt az idős hölgyet is majdnem mindennap összekarmolta a hálátlan.

Menyust viszont kedvelte valamiért.

Tovább is van, de azt majd máskor mondom el.

.....

Ott tartottunk, hogy a szemközti házban lakó mogorva, öreg macska, aki nemigen szeretett senkit, Menyust valamiért mégiscsak kedvelte. Ha meglátta, hogy Menyus hazaérkezik, átszaladt az úttesten, felugrott a kapu melletti kerítéslábazatra, és várakozó pillantással fürkészte Menyust, aki a kulccsal bajlódott. M. L., amikor egyszer hazakísérte az ékszerészt, csodálkozva észlelte, hogy Menyus odanyávog a macskának, a macska pedig visszanyávog. És ez megismétlődött háromszor-négyszer, amíg Menyus elő nem kotorta a zsebéből a kulcsot.

„Érted, amit mond?” – kérdezte M. L.

„Nem értem” – vallotta be Menyus. – „De az előbb még értettem. Csak az a baj, hogy már nem emlékszem rá.”

M. L. megkérdezte Menyustól, hogy: akkor azt legalább tudja-e, hogy ő miről nyávogott a macskának? Le tudja-e fordítani a saját nyávogását emberi nyelvre?

Menyus bevallotta, hogy ő bizony blöfföl, amikor odanyávog a macskának. Ő csak utánozza a macska nyávogását, valószínűleg nem is jól. Nem valami élethűen. Vajmi kevésbé hitelesen. Csakhogy a macska vagy érzékeli a jószándékot, vagy megsajnálja Menyust, és válaszol neki. Ő pedig egy szempillantás erejéig megérti a macskanyelvet, és megvilágosodása támad. Olyan bölcsességek tárulnak fel előtte – persze csak a pillanat időtartama alatt –, mintha ő, Menyus volna Al-Ghazáli és Hildegard von Bingen egy személyben. Csak az a kár, hogy a következő pillanatban elfelejti az egészet, és most itt áll ugyanolyan üresfejűen, mint amilyen volt egész élete során.

M. L. furcsállta, hogy az ékszerész ismeri az említett gondolkodókat. Menyus bevallotta, hogy ezen ő is csodálkozik, de amióta társalag a macskával, középkori misztikusokat olvas. Tűnődve hozzátette: elképzelhető, hogy ő is mond valami lényegeset, amikor odanyávog a macskának, és a macska arra válaszol. Ez esetben a macska megérti, amit ő mond. Csak az a kár, hogy ő maga nem érti meg azt, amit nyilván egy felsőbb hatalom, egy nálunk erősebb létezés üzen az ő szélhámoskodó nyávogásán keresztül.

Ha egyszer megértene belőle akár egy parányi töredéket is, ha egy pillanattig is átléphetné az emberi nyelven belül a kimondhatóság határát, az lenne az ő életében az igazi csoda.

Az a folyóirat, amely az írói félelemre irányuló körkérdest kibocsátotta, egy másik alkalommal a csodák felől érdeklődött különböző személyektől, köztük M. L.-től is. A szerkesztőség olyasmit kérdezett tőlük, hogy mit gondolnak a csodákról, és hogy személy szerint átéltek-e csodát.

M. L. nem szeretett volna vallomást tenni hitéről vagy hitetlenségéről. Viszont kénytelen volt elgondolkozni rajta: ugyan mi a csoda lényege?

Egy rideg szívű gondolkodó, aki a diktatúra természetéről is írt egy gonosz és kíméletlen könyvet, egy másik művében azt állítja, hogy a csoda a természetben ugyanaz, mint a politikában a kivételes állapot: a dolgok rendjének átmeneti felfüggesztődése. Meglehet, fűzte hozzá, hogy a csoda, miközben keresztültör a hétköznapi élet tojánhéján, szétzilálja a hétköznapi megszokott fegyelmét, a kivételesség hatalma révén mégis a tekintélyuralom felé mutat.

Márpedig M. L. tekintélyuralomban született és nőtt fel. Amikor akkora volt, hogy felállhatott az asztal alatt, és nem ütötte be a fejét, még nem hirdették ki a forradalom utáni első amnesztiarendeleletet, még tízezrek ültek az ország különböző börtöneiben forradalom alatti szereplésük miatt.

Az 1963. évi 4. törvényerejű rendelet életbe lépése előtt nyolc hónappal nyár volt, és M. L. egy Budapest környéki községben töltött két vagy három hetet a szülők ismerőseinél. Ugyanott nyaralt az ismerősök unokahúga, Fodor Györgyi, aki legalább hatéves volt, így tehát jóval okosabb volt, mint M. L. Szó volt róla, hogy Fodor Györgyi ősztől iskolába jár. De már iskola nélkül is tudott egyet és mást. Például tudott számolni. Mondta, mondta a számokat, és a számok sohasem fogytak el.

Egy kicsit már M. L. is tudott számolni. Tudta, hogy „egy, kettő, három”. Csak aztán közbejött egy fehér virágtölcsér, pontosabban egy folyondár, sok fehér virágtölcsérral. Mondhatnám, hogy ez volt a szulák, de akkor még nem állt rendelkezésre ez a szó.

Néhány nap múlva azt is megtudta Fodor Györgyitől, hogy „kilenc, tíz, tizenegy”. Csak aztán közbejött egy tekervényes, lyukas kavics, amelyben nyüzsögtek a hangyák. Mondhatnám, hogy ez egy csigaház volt, amelyben elpusztult a csiga, de akkor a dolgokat a szavak aprópénzére váltanám.

Már azt is tudta, hogy „tizennyolc, tizenkilenc”. Csak aztán közbejött egy villogó ásó, amint kifordított egy jókora földrögöt, amely alól kicsúszott néhány giliszta, és ráadásképpen kiugrott egy páncélos szörnyeteg. Jobbra-balra vetette magát, sziszegett, pisszegett. Próbált a föld alá visszafurakodni, de a villogó ásó lecsapott rá. Mondhatnám utólag, hogy ez volt a lótetű, de az amnesztiarendelet előtti nyáron M. L. szemében ez a lény nem holmi föld alatt élő, kártevő rovar volt, amelyet a megnevezés jóvoltából félig-meddig máris leküzdöttünk, hanem maga volt a testet öltött borzadály.

Így aztán nem csoda, hogy M. L. a „tizennyolc, tizenkilenc” után nem tudta, hogyan tovább. Azt mondta: „tizen tíz”, de valami azt súgta neki, hogy nem lesz ez így jó. Fodor Györgyihez fordult segítségért. Kérdezte: mi következik tizenkilenc után? Fodor Györgyi megvető pillantást vetett rá, legyintett, és elmarasztaló hangsúllyal ezt a rövid szótagot mondta: „Húsz.” Mint-ha azt akarta volna közölni a kérdezővel: „Buta vagy! Nem tudsz te semmit!”

M. L.-t megmagyarázhatatlan boldogság fogta el az új számnév birtokbavételekor, noha tisztában volt vele, hogy Fodor Györgyinek sokkal több esze van, mint neki. Lelkesen mondogatta: „tizenkilenc, húsz”. Csak aztán köz-

bejött a Pamacs nevű öreg puli fekete szőrgombolyagából elővillanó piros nyelv, valamint az a ténykörülmeny, hogy Fodor Györgyi nemcsak számolni, hanem úszni is tud, noha M. L.-nek fogalma sem volt, hogy ez a valami – „úszni” – mi fán terem. Annyit tudott, hogy Fodor Györgyi ősztől iskolába jár, iskola után pedig uszodába jár, ahol úszni fog.

Erre gondolt M. L., amikor, mintegy a boldogságban úszva, váratlanul ezt a két verssort ejtette ki a száján: „Tizenkilenc, húsz: Fodor Györgyi, ússz!” Negyven vagy ötven évvel később egyszer csak eszébe jutott ez a rímpár, és rájött, hogy ez volt az első költői kísérlete, hónapokkal a Kádár-féle konszolidáció előtt.

Fodor Györgyi azt is tudomására hozta M. L.-nek, hogy a föld mozog. Elmagyarázta, hogy miért mozog, de ebből M. L. nem értett semmit. Annyit értett, hogy Fodor Györgyi állítása nem lehet igaz. Márpedig a föld nem mozog! Fodor Györgyi erősködött, hogy igenis mozog, és közben olyasféle ismeretlen szavakat ejtett ki a száján, mint „tengely” és „pálya”, „forog” és „kering”. M. L. dührohámot kapott, nem is annyira Fodor Györgyi pimaszságától, mint inkább ezektől az érthetetlen szavaktól. Csapkodott és toporzékolt. „Nem mozog! Nem mozog!” – üvöltötte Fodor Györgyinek. Fölfelé kellett néznie, mert Fodor Györgyi magasabb volt nála, de ettől csak még dühösebb lett.

Jöttek a felnőttek, hogy lecsillapítsák, de M. L. nem hagyta magát, elszadadt. Hátrafutott a virágoskertbe, és leült az egyik virágágyásnál. Mereven bámulta a földet. Ugye, hogy nem mozog! Na ugye!

És akkor egyszerre csak megmozdult a föld. Egy kicsit megemelkedett. Egy kicsit szétnyílt. Aztán összezárult és visszahúzódott, de a következő pillanatban még magasabbra emelkedett, valósággal felpúposodott. Már egy egész dombocska, már egy kisebbfajta hegykúp tornyosult a virágágyás szélén.

M. L. megdermedt a rémülettől. Mozog a föld!

Most már azt is tudta, miért mozog a föld. Azért, mert anyaföld. A szülők nemrég mondták neki, hogy rövidesen érkezik a családba egy kistestvér. Az édesanya azt állította, hogy van egy raktár, ahol őrzik a kistestvéreket. A szülők ebből a raktárból választanak egyet, és azt hazaviszik. M. L. úgy sejtette, hogy ez közönséges füllentés. Úgy sejtette, hogy a kistestvér jövetele valamiféle borzalmas, titkolni- és szégyellnivaló eseménnyel függ össze. De erről a sejtelemről nem beszélhetett senkinek, még Fodor Györgyinek sem.

A Kádár-féle konszolidáció előtti hónapokban M. L. még nem hallotta a „csoda” szót, és nem volt tisztában a csodák mibenlétével. Máskülönben

azonnal megértette volna, hogy egy csoda szemtanúja lett. Mindjárt előbújik a kistestvér. Világra jön!

M. L. képzeletében a kistestvér olyasféle páncélos élőlény volt, mint a lótetű, csak jóval nagyobb és fenyegetőbb. Nem lehetett őt megtevesztteni. Még hogy kisbaba! Még hogy aranyos! Még hogy raktárból szokták vételezni! Tessék, itt van: mozog a föld.

Minden ízében reszketve tért vissza a felnőttek közé. Fejét lehajtva, bűntudatos arccal motyogta: „Mégis mozog. Mégis mozog.”

Utóbb végigtekintve az életén, talált benne más csodákat is, de azok sokkal érthetőbbek és logikusabbak voltak, jobban illeszkedtek a hétköznapiok rendjébe, mint a kisgyerekkorában látott vakondtúrás.

Felesége egyszer elvitte őt egy kórházba egy tanítványához. A kórházi ágyon egy tizenöt éves lány feküdt. Hosszú szőke haja volt, és hiánytalanul megvolt, nem hullott ki, mert az orvosok fölöslegesnek ítélték a kemoterápia alkalmazását. A hasfal megnyitása után a műtétet is fölöslegesnek ítélték. Olyan nagy volt a daganat, hogy beavatkozás nélkül visszavarrták. Felesége és M. L. azért látogatták meg ezt a kedves tanítványt, hogy elbúcsúzzanak tőle. Nem hitték volna, hogy csoda történik. Márpedig csoda történt: a daganat felszívódott, a lány kijött a kórházból. Továbbtanult, férjhez ment: azóta négy gyerek anyja.

Meg aztán azt is csodának ítélnék, hogy volt egyszer egy tekintélyuralom, mármint Magyarországon, és a bírálói sem hitték volna, hogy rövid időn belül vége szakad, márpedig vége szakadt, és beköszöntött a szabadság. Az már nem volt csoda, hogy igen hamar megmutatkoztak a szabadság korlátai, sőt a szabadság egészének vagy nagy részének is rövid időn belül vége szakadt. Elvégre magyar ember evés közben nem beszél, a szabadságtól pedig vagy fél, vagy viszolyog.

M. L.-nek egy időben volt egy barátja, egy bizonyos Boldi. Komoly tudós lehetett volna belőle, de nem akart az lenni, mert már apja-anyja is az volt, komoly és tudós. Azt mesélték róla, hogy tízéves korában Heideggerrel olvasott németül, vagyis egyfelől csodagyerek volt, másfelől soha nem volt semmiféle gyerek, mert nem volt gyerekkora.

Azt mesélték róla, hogy tizennégy évesen, elsős gimnazistaként irodalomórán fejből görögül idézte az *Odüsszeiát*, szó szerinti fordítást rögtönzött, majd a szöveghehellyel kapcsolatban felidézett, ugyancsak fejből, egy kevés angol, francia és német szakirodalmat is. Tizennyolc éves korában,

amikor M. L. első ízben találkozott vele, már perzsául, arabul és héberül is tudott.

Tizennyolc éves korában olyan volt, mint egy kamaszkorból kinövő görög félisten. Ugyanakkor sok tekintetben inkább egy öregemberre emlékeztetett: hajlíthatatlan volt és rigolyás. Óriási szellemi erejéhez jókora testi erő társult, viszont vajmi kevés bölcsesség és belátás. A szerénység sem volt jellemző rá: lenézte azokat, akik kevesebbet tudtak nála. Ez alól csak az a néhány személy volt kivétel, aki a hívéül szegődött. Hozzájuk viszont görcsösen ragaszkodott, vagy akár úgy is mondhatnám, hogy kitüntetett szívélyességgel bánt velük.

Ott volt például a húga egykori pasija, Tivadar, akivel Boldi összebarátkozott. A húgával már évek óta nem beszélt, ellenben Tivadart megtartotta. Tivadar szoftverfejlesztő volt, de Boldi azt hitte róla, hogy asztalos, így hát vele csináltatta a könyvállványait. A könyvállványok időnként összeomlottak a súlyos, komoly szakkönyvek és szótárak alatt, de Boldi továbbra is asztalosnak hitte Tivadart.

Ott volt Tivadar új barátnője, Edit, aki fotós volt, de Boldi gépirónőnek nézte, és vele gépeltette a hivatalos leveleit. Akkor már egy betegség miatt, amely fokozatosan elhatalmasodott rajta, rosszul látott. Edit csigalassúsággal gépelt, és hadilábon állt a helyesírással, de ebből Boldi nem arra következtetett, hogy talán Edit nem is gépirónő, hanem arra, hogy gépirónőként még sokat kell fejlődnie.

Ott volt Rita, aki Boldi másik lakását bérelte (Boldi lényegében ebből élt), és aki miatt Boldi élettársa, Enikő óriási cirkuszokat csinált, nem is egészen ok nélkül. Az ő feladata az volt, hogy elkészítse a Boldi által kedvelt egyetlen húsételt, a serpenyős csirkefilét. Rita a csirkehúst rendszeresen szénné égette, mert a konyhai munka közben hosszú telefonbeszélgetéseket folytatott. Boldi pedig fintorogva ette a fekete húst, és abban reménykedett, hogy Rita legközelebb majd jobban odafigyel a kötelességére.

És persze ott volt Enikő, aki átvehette volna Ritától a csirkefiléhez kapcsolódó kötelességet, de esze ágában sem volt átvenni. Enikő büszke volt rá, hogy addigi élete során még egy rántotta sem került ki a keze alól. Azonnal oldódó levesporból készített levesen és azonnal oldódó kávéporból készített kávéban élt. Az ő kötelessége az lett volna, hogy bevásároljon és takarítson, de esze ágában sem volt megcselekedni akár az egyiket, akár a másikat. Helyette nonfiguratív akrilképeket festett, órákig tartó buddhista meditációkba merült, és egy közeli fénymásoló szalonban dolgozott, amikor dolgozott. Leplezetlen utálkozással hallgatta Boldit, amint hol a *Zóhár* példázatairól, hol Ibn

Khaldún középkori marxista filozófus csoportszolidaritás-elméletéről tart retorikusan harsogó előadást M. L.-nek. Aztán már az utálkozó arckifejezés is emlékké nemesedett, mert Enikő elköltözött Bolditól. „Az egy dolog, hogy más pasikkal kavarr, az az ő magánélete” – mondta Boldi M. L.-nek az üres lakásban –, „de a bevásárlás kötelezettsége alól nem adtam felmentést neki!”

Az előrehaladó betegség addigra már eltorzította az arcát. Most már nem ifjú görög félistenre, hanem az asszír domborműveken látható komor és kegyetlen harcosokra emlékeztetett. A lakás pedig, mint említettem, üres volt. Eltűntek a nonfiguratív akrilképek és az élénk színű, puha kasmírkendők. Könyvkupacok álltak a szobában, mögöttük egy összeomlott könyvállvány roncsai.

És üres volt a konyhában a hűtőszekrény. Mintha Boldinak annyi pénze sem lett volna, hogy egy csomag vaját és tíz deka felvágottat hozzon a sarki vegyesboltból. M. L. felajánlotta, hogy lemegy és hoz, de Boldi ezt, egy napkeleti uralkodó kézmozdulatával, megtiltotta. „Szó sem lehet róla” – jelentette ki. – „A bevásárlás az Enikő tisztsége. Attól még, hogy ő hanyagul teljesíti a kötelességét, a velejárási teher és rang továbbra is az ő személyéhez kapcsolódik!”

De nicsak! A hűtőszekrény, úgy látszik, mégsem teljesen üres! Az egyik hátsó rekeszben ott bujkál két katonaszökevény, két joghurt! „Nem is akármilyen joghurt” – kiáltja diadalmasan Boldi –, „hanem jászladányi joghurt! Van neked arról fogalmad, milyen kiváló a jászladányi joghurt? Ettél te már ehhez foghatót? Nem mondom, a lajosmizsei joghurt is ehető, de sehol sincs a jászladányi joghurthoz képest, a kisújszállási joghurt pedig arra sem méltó, hogy a jászladányi joghurt előtt megcsókolja a földet!” És hogy Firdauszi művében olvasható egy fejedelmi lakoma, amelyet Rusztem ad Szuhráb tiszteletére; nos tehát, ebből a két jászladányi joghurtból ma este kitelik Szuhráb és Rusztem lakomája!

M. L.-nek is véleményt kellett nyilvánítania a jászladányi joghurtról. Óvatosan és gyáván annyit mondott, hogy tényleg jó. „Mi az, hogy tényleg jó?” – csattant fel Boldi. – „A jászladányi joghurt olyan joghurt, hogy Háfiz hatvanhárom soros dicsőítő gázelt írhatott volna róla! Ez egy pontosan olyan joghurt, mint amivel Ibn Fadlan kigyógyította I. Ferenc királyt a gyomorbetegségéből! Ez az a joghurt, amellyel Dávid kiűzte Saulból a búskomorságot!”

M. L., aki nem tudhatta, hogy most látta barátját utolsó ízben, felállt, és búcsúzkodott. Boldi ismét egy napkeleti uralkodó kézmozdulatát mutatta be. „Szeretnék valamivel megajándékozni” – mondta. – „Valami értékessel és maradandóval. Az nem lehet, hogy üres kézzel bocsássam el a barátomat.”

Igen ám, de miféle ajándéknak való tárgy lett volna fellelhető az üres lakásban? Kupacba rakott könyvek a szobában, elmosatlan tányérok a konyhában. Akárhogy nézzük is, az arab vagy a héber szótár nem ajándéknak való!

Végül, hosszas keresgélés után, Boldi talált a konyha sarkában egy papírdobozt, benne egy utolsó szem kockacukorral. Felcsillant a szeme. „Ez az!” Minden kockának, magyarázta, így a kockacukornak is hat lapja van, és ez teszi lehetővé, hogy életre szóló, fejedelmi ajándék legyen.

Elővett egy fekete filctollat, és a kockacukor minden lapjára felírt egy-egy héber betűt. Elmagyarázta, hogy melyikük melyik betűje az alefbesznek, összeolvasta őket, és tudatta vendégével, hogy a hat betű összeolvasva, együttesen kimondva azt jelenti: „Nagy csoda volt!”

Odakint már legalább másfél órája nem jártak a trolibuszok. M. L. gyalog indult a Nagykörút felé. Eleredt az eső. Csepergett, aztán sűrű zápor lett belőle. M. L., mire felszállt az éjszakai buszra, bőrig ázott. A kockacukorból, ebből az életre szóló, fejedelmi ajándékból úgyszólván semmi sem maradt. Egy kis ragacsos málladék a zakója zsebében, ennyi volt az egész. A héber betűket, a belőlük kiolvasható rövid mondat hangzását már a lépcsőházban elfelejtette. Mégis tudta, hogy tényleg nagy csoda volt. Nem a cukor, nem a rárajzolt betűk, még csak nem is a zápor, hanem – bárcsak pontosabban is ki tudnám fejezni! – ez az egész.

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

„A mennydörgő léptű csorda”

2. RÉSZ

A „nemes vademberek” társadalma

Rendes nagyságú könyvtár kellene ahhoz, hogy beleférjenek mindazok a könyvek és tanulmányok, melyek a Nemes Vademberről szóló elbeszéléseknek, illetve az ezek elemzésével, értelmezésével foglalkozó tanulmányok gyűjteményének kívánnának elhelyezést biztosítani. Sietek leszögezni, írásom egyáltalán nem ambicionálja, hogy e képzeletbeli könyvtár valamelyik polcán porosodjék.

Mind a filozófiatörténet, mind a történettudomány, mind a filológiai stúdiumok számára közhely, hogy a Nemes Vademberről író európai szerzők soha az életben nem találkoztak nevezett személlyel. Társadalmi viszonyainak „leírása” semmi egyébhez nem kellett számukra,

Az írás első része lapunk 2019-es évfolyamának 8. számában olvasható.

mint saját európai, 18. századi társadalmuk kritikájának természetjogi legitimálásához.¹

Nem kívánok azon elidőzni, hogy az ideálnak tekintett törzsi, *állam nélküli* társadalmak mennyiben tekinthetők – mint azt filozófusaink hitték – az egyenlőség társadalmainak. Annyi bizonyosan állítható, hogy „egyenlőbbek” voltak, mint azok a rendi tagoltságúak, amelyekben a kritikus szemléletű európai filozófusoknak élniük adatott. Ezeket a hagyományos – Pekka Hämäläinen is óvatosan fogalmaz – *relative* egalitárius társadalmakat,² a lónak a Nagy Síkföldeket belakó indián törzsek körében elterjedése, más társadalmi folyamatok ezzel egyidejű fölléptével együtt, végül is szétverte. Hogy e társadalmak belső rétegződése nem érte el azt a fokot, sem pedig a rétegek, valamint kultúráik közötti éles cezúrákat, melyeket az európai/amerikai kapitalizmus kialakulása létrehozott,³ az természetesen lehet elem-

zés tárgya, az azonban nem kétségbe vonható, hogy a ló használatának következményei radikálisan szétverték ezt a társadalmi berendezkedést. Két szempontból is. Az egyik – mint már mondtam – a nők helyzetének erős romlása. A másik a gazdagok és szegények közötti „osztálykülönbségek” megjelenése.

Nem kívánok etnográfiai részletességű leírásokba bocsátkozni a különböző indián társadalmakban érvényes *gender*-viszonyokról,⁴ elég talán annyi, amit korábban említettem, hogy a munka társadalmi megosztásában a két nem státusa között nem mutatkozott érzékelhető különbség, vagy legalábbis annyi bizonyos, az indián nőnek lényegesen egyenrangúbb szerep jutott, mint a fehér társadalomban a nőnemű személyeknek. Hozzá kell azonban tennünk, hogy mindez csak abban a társadalmi kontextusban bizonyult igaznak, amelyben a táplálékszerzés kielégítésének igénye (értsd: a bölény vadászásának mértéke) nem haladta meg a népesség létfenntartását biztosító *személyes/közösségi fogyasztás* akadályozatlanságának biztosítására való törekvést. Másként fogalmazva: amíg nem azért vadásztak bölényre, hogy *kereskedelmi* felhasználásra szánt *árucikkeket* „termeljenek”.

Nos, annak, hogy a bölény lóháton vadászása általános gyakorlattá

vált, egymással összefüggésben két fontos következménye lett. Az egyik az, hogy megszűnt a vadászat közösségi – és közösséginek is tekintett – tevékenység lenni; szükségtelenné lett az általam korábban részletezett kooperáció. A vadász (aki mostantól kezdve már kizárólag csak az indián férfi!) fölül a lovára,⁵ megkeresi a bölényt és lenyilazza. Az állat azé, aki elejti. Hogy mi legyen vele, azt ő szabja meg: ezek húsból táplálék lesz; azok bőrét eladom, s a kapott pénzen majd puskát, lőszert, rumot veszek. Meg az asszonnynak gyöngyöt.

Ez a társadalmi praxis szigorú kettsőséget vezetett be a két nem közötti munkamegosztásban: ezentúl a vadászat kizárólagosan férfi tevékenységgé vált, míg a bőrok kikészítése a nők feladata lett. Ez korábban is így volt, amikor a bölényvadászat irha hozadéka csak a személyes fogyasztási igények kielégítésére (azaz a család mobil lakóhelyeül szolgáló *tipik*, nemkülönben a viselendő ruhák elkészítésének alapjául) szolgált. Most azonban a bölényvadászat árutermeléssé lett; célja innentől az volt, hogy valamilyen formában a fehér kereskedőknek eladható áruként kerüljön forgalomba.

A tény, hogy a lovas indián lényegesen több bölényt tudott elejteni, s meghozhatta azt a döntést, hogy a zsákmány nagy részét irha (vagy csupasz bőr) formájában bocsájtja árucikként áruba, rendszeren szétverte a

hagyományos indián családstruktúrát. Félreértés ne essék, eszem ágában nincs univerzálákat hirdetni az indián családszerkezetről. Olvasmányaim alapján ezt hosszú időn keresztül viszonylag kiegyensúlyozottnak tekintették. Az is általános vélemény, hogy a poligínia ritka volt a törzsekben, mert nagyon kevés vadász volt csak képes arra, hogy több feleséget el tudjon tartani, valamint az is, hogy egy indián férfinak általában maximum három felesége szokott lenni, ebből egyik az ún. főfeleség, a másik kettőt a férfi csak a főfeleség beleegyezésével veheti el, s a feleségnek kiszemeltek általában a főfeleség rokonsági kötelékébe tartoznak. Milyen helyzet állhatott elő, amely fölmorzsolta ezt a rendszert?

Legyünk gyakorlatiasak. Egy feleség, még ha egész héten napi 24 órán keresztül megállás, szünet nélkül dolgoznék is, adott számú bölénybőrnél többet nem tud eladni, vihető, kikészített állapotba hozni. 24 óra munkával 24 óra munkánál többet igénylő kikészített bőrhöz nem jutsz. Ha ennél többet akarsz, több feleségre kell szert tenned. Így került sor a síksági indián törzseknél, új módiként, a negyedik, ötödik, hatodik stb. számú feleségekkel való házasságkötésre. Ezek persze többször annyi bőrt tudnak eladás-kész állapotba hozni, mint amennyivel egyetlen feleség szolgálni tudna. Vegyük azonban sorra a következőket.

Ezeket a sokadik számú feleségeket az indián és a fehér köznyelv nem véletlenül nevezte „rabszolga-feleségeknek”. Mint Hämäläinen megjegyzi,

annak ellenére, hogy milyen rettentően sokat kellett dolgozniuk, mégis igen gyakran alárendelt helyzet jutott nekik a családban – ami pedig nagy általánosságban nem volt jellemző a nők helyzetére (!!! – *L. P.*). Nagyon kevés személyes holmi fölött rendelkeztek, ruhájuk általában rosszabb minőségű volt, és gyakran előfordult, hogy a férjük rosszul bánt velük – a férfiek egyre gyakrabban alkalmaztak erőszakot, hogy fegyelmezzék növekvő létszámú „munkaerő-állományukat”.⁶

Közelítsük másfelől ezt a kérdést. A lovat használó törzsek gyakorlatilag semmit nem tettek az új életvitelük folytathatóságát biztosító lóállomány „újratermelésére” (értsd: tenyésztésre, szaporításra). Arra sem törekedtek, hogy a síkságokon még igen szép számban található vadlovakat befogják és betörjék.⁷ Ehelyett más indián törzsek lovait kötötték el. Ennek több következménye is volt.

1) A 19. század során nőttön nőtt mind a bölénybőrrel/prémmel üzletelésnek, mind a ló-rabló portyáknak a törzs életében betöltött fontossága. Mint gazdagsághoz és hatalomhoz jutást biztosító ténykedések, emezek ese-

tenként még a vadász-tevékenységénél is fontosabbnak bizonyulhattak. 2) Mind a kereskedés, mind a rablás férfi tevékenység volt, ebből következően a férfiak kizárólagos politikai és gazdasági előnyökre tettek szert a meggazdagodásban. 3) A kereskedés vagy rablás révén szerzett jóságok a rájuk szert tevő magántulajdonának minősültek. Ennek következményei a 18. században még nem nagyon voltak átláthatóak, a 19. századra azonban már kritikussá vált a helyzet

– írja tanulmányában Alan M. Klein.⁸ Majd így folytatja:

Ahogy egyre inkább a bölénybőrrel, -irhával való kereskedésre álltak át az indiánok, s fölértékelődni gondolták a lovakkal-rendelkezés (gazdasági előnnyé konvertálható) hasznát, úgy születtek egyre-másra a termelési viszonyokban az olyanfajta változások, melyek határozottan kedveztek a férfiaknak, a nők számára azonban rendkívül előnytelennek bizonyultak.⁹

Vegyük ehhez hozzá, hogy az eladásra szánt bőrök kikészítéséhez rengeteg női munkaerő befektetésére volt szükség.

Egyre inkább csak a több feleséggel rendelkező indián férfiak tudtak bőrök eladásából vagyont fölhalmozni. Minthogy azonban a menyasszony-pénzt lovak ajándéku adásával kellett

megfizetni, egyre inkább csak a több lóval is rendelkező tehetősek köthettek egynél több házasságot. Ilyen körülmények között a vagyon, a megbecsültség és a hatalom koncentrációja elképesztő méreteket tudott ölteni.¹⁰

Visszaulva arra az antropológiai szakkérdésre, hogy a ló vajon szerszám-e avagy magasabb szintű energiahordozó, én, lehetséges alternatívaként, megkockáztatnék egy harmadik választ. A lóból *tőke* lett!

Ami a legfontosabb, a termelésnek ebben a rendszerében a gazdagok igen könnyen gazdasági előnyt húzhattak abból, hogy több lovuk is van. Így például a feketelábú indiánok között a gazdagoknál megszokott rutin volt, hogy a szegényebbeknek, azért, hogy ők is vadászhasanak, lovat adtak kölcsön; a lovat kölcsönvevő megtarthatta az elejtett bölény húsát, a lenyúzott bőrök fele (vagy akár az összes) fizetségül a kölcsönadót illette meg, aki aztán ezeket eladhatta a kereskedelmi ügynökség állomásán (...) Ez a gyakorlat biztonsági hálót jelentett a lóban szűkölködő szegény családoknak, azonban aránytalanul nagy haszonhoz juttatta a sok lóval rendelkezőket, akik így egyfajta proto-kapitalistákká váltak: bért fizetve embereket fogadtak fel, kerülték, hogy kétkezi munkával kelljen bajlódniuk, s mivel privilegizált módon juthattak hozzá a termelőeszközökhöz, illetve a mindent egyre

inkább átfogó piachoz, így egyre nagyobb vagyona tettek szert.¹¹

A síksági lovas-nomád indiánok

A 19. századról lesz szó az alábbiakban, ez a 19. század azonban a 18. század eseményeiből sarjad ki. A megértéshez föl kell fognunk, hogy a síksági indiánoknak *időbe tellett* arra ráébredniük, hogy mit is jelent a ló használata. A bölényvadászat régi technológiájával például csak a 18. század vége felé hagytak föl, amikor az érintett törzsek (időben korábban vagy később, de) már jelentős nagyságú ménesek birtokában voltak. Azt is át kell látnunk, mit jelent, hogy ha a síkföldek lovas-nomád kultúráját – gazdasági értelemben – egységes karakterű rendszernek tekintjük, akkor kezdetben a fogyasztásra termelés (használati érték) viszi a prímet. Egy bizonyos idő után azonban a „termelőtevékenység” elkezd a csereértékre kacsintgatni.¹²

Amint azt egy jeles angol történész megjegyzi, alig-alig szoktak ugyanis hozzá a síksági indiánok, hogy nem lehetetlen lóhoz jutniuk (tekintsünk el most attól, hogy hogyan kerítették erre sort), lehetőségük nyílt arra is, hogy európai „kulturjavakhoz” – azok között is elsősorban puskához¹³ – juthassanak.

Élvezték a lovakhoz és puskához jutás minden előnyét anélkül, hogy érezniük kellett volna már bőrükön, mit jelent a „civilizáció” föltartóztathatatlan terjedése. Létfenntartásuk alapszükségleteit a még tömegesen található bölénycsordák bőségesen tudták fedezni. A síksági indiánok így ideig-óráig úgy élvezhették az európai kereskedelmi árucikkekhez hozzájutás örömeit, hogy lényegében képesek maradhattak megőrizni függetlenségüket a Fehér Ember világtól, mely ezeket az árucikkeket létrehozta és rendelkezésükre bocsátotta.¹⁴

E boldog idők nem bizonyultak hosszú életűnek. Térjünk vissza egy pillanatra Floresnek ahhoz a megjegyzéséhez, mely szerint a Nagy Síkföldeken az 1680 és 1880 között eltelt két évszázad alatt vagy három tucat indián törzs ismerkedett meg a bölényvadászatnak lóháton űzött fajtájával... E három tucat törzs jó része viszonylag friss honfoglaló volt a Síkságokon, s elég biztosra vehető, hogy nem feltétlenül jószántából keveredett ide, hanem a fehér hódítók Nyugat felé terjeszkedése, a nevezetes Frontier „nyomulása” kényszerítette ki, hogy ősei földjét elhagyva máshol keressen magának lehetőséget a megmaradásra.

A sziú törzseket az *algonkin* nyelveket beszélő indiánok kényszerítették helyváltoztatásra; ők aztán, reakcióként, az

ún. falulakó törzseket (Arikara, Hidat-sa és Mandan indiánok) szorították ki. (...) Ahogy az európai fegyverekre szert tett törzsek kelet felől és észak felől benyomultak a Nagy Síkságok területére, délről a majd komancs néven ismertté váló indiánok nyomultak előre azokat az apacsokat szorítva ki földjeikről, akik 1689-ben a Jumano indiánokat számolták fel. (...) Ahogy a Kiowák dél felé haladva próbáltak kitérni a nyomuló Dakota nemzet és a Cheyenne-ek elől, a komancsokba ütköztek, akikkel aztán sok-sok évig tartó háborúskodás vette kezdetét¹⁵

– kínál távlatos helyzetképet a szakértő antropológus. Sok oldallal korábban azt ígértem, az indián háborúknak szigorúan csak azokkal a vonatkozásaival foglalkozom majd, amelyek a bölényállomány alakulása szempontjából lehetnek érdekesek. Ha most mégis kitérek rájuk, az nemcsak azért nem minősül szósze-gésnek, mert Newcomb például érde-mesnek tartja megemlíteni, hogy a valamikori szóbeszéd szerint a bölénycsordák a terjeszkedő Frontier nyomása elől évenkénti 10 mérföldes ütemben húzódtak arrébb.¹⁶

Az „indián háborúk” címkézés oda-vissza bizonytalanul hagyja az embert, ki is harcol(t) itt, ki ellen? Az amerikai történetírás a 20. században nagyon sokáig olyan torz nézőpont-ból tárgyalta és értelmezte a 19. száza-di „indián háborúkat”, hogy azok az

amerikai hadsereg és a civilizációnak behódolni nem hajlandó indiánok közötti katonai konfliktusok voltak. E felfogással szemben határozottan hangsúlyozni kell, hogy a síksági indiánok története sokkal több indiánok által kiontott indián vért látott folyini, mint amennyit a hadsereg, a különféle milíciák vagy a civil lakos-ság ontottak ki. *Ugyanis túlnépesedés van, egyre inkább irtanunk kell egymást, egyre több fegyver és egyre több ló kell!*

Hämäläinen úgy fogalmaz, hogy a Síkságok vidéke vadászparadicsom lehetett volna egy, a valahai lakos-ságéval megegyező számú népesség számára, de háromszáz évvel később arra a következtetésre jut, hogy az indiánok a déli síkságokon például már 1790-től olyan számban vadász-ták a bölényt, hogy az – még hogyha akkoriban ezt nem lehetett is előre látniuk – hosszú távon lehetetlenné tette az állomány létszám-stabilitásá-nak megőrzését. Számításai szerint a déli síksági indiánok évente durván 60 ezer bölényt vadásztak le – véle-ménye szerint ez 18 ezerrel meghalad-ta az egyensúly fönntarthatóságára számított küszöbértéket. E túlvadá-szás évről évre kumulálódott, ezért ő úgy számol, hogy 1840-re a koman-csok, a Kiowák és a síksági apacsok a megengedhetőnél 1 millióval több bölénnyel vadászták túl magukat.¹⁷ Kicsit zavaró azonban, hogy egy má-sik tanulmányában arról ír, hogy 1780-ban akár 40 ezernél is több ko-

mancs élhetett lenn Délen (ami önmagában évi legalább negyed millió bölény táplálékszerzés okán történt leölését valószínűsíthetné).¹⁸

Az indián vadember mivoltát igazolni kívánó nézetrendszernek fontos elemét képezte az arra való hivatkozás, hogy imádja a vérontást. Nemcsak a nála magasabb rendű, civilizált fehér ember ellen harcol (amire nyilván kisebbrendűségi érzése ösztönzi), hanem más indiánokra is folyton-folyvást fenekszik – ugyanúgy, ahogy azt minden más indián is cselekszi. Az indián vadember, az indián civilizálatlan, nem ismeri a *finom* viselkedés szabályait. Semmi „Angol urak, Önök lőjenek először!”... Az amerikai indián törzsek háborúskodása nem egyéb a Hobbes-i mindenki mindenki ellen lidércnyomásánál.¹⁹ A terepet ismerő korabeliek úgy becsülték, hogy az északi síkságok indián törzseiben az összlakosság 65–75 százaléka nő – ami elég ékesszóló bizonyítéka lehet annak, hogy a lovakért (és fegyverekért és bölényben gazdag területekért) vívott háborúk mily véresek lehettek.²⁰

Visszaidézném a korábban már citált Dan Florest, aki szerint az 1680 és 1880 között eltelt két évszázad alatt, az amerikai Nyugat nagy síkságain majd' három tucat odaköltözött/odakényszerült indián közösség al-

kalmazkodott ahhoz a lóháton úzó bölényvadász kultúrához, amely a fehér amerikaiak (nemkülönb az egész világ) szemében az „indiánságot” jelenti.²¹ Majd nyomban föltesz egy kérdést: ha a „hivatásos” fehér bölényvadászok megjelenése előtt annyi bölénycorda legelt a síkságokon, mivel magyarázható, hogy már az 1850-es évekkel kezdődően a szó szoros értelmében éhező síksági indiánokról érkeznek egyre-másra a hírek? Arra is rákérdez, vajon mennyire tekinthető igaznak, hogy a síksági lovas indiánoknak sikerült ökológiailag dinamikus egyensúlyi helyzetet létrehozniuk és fönntartaniuk. S mi volt ebben a fehér ember megjelenésének a szerepe? A következőket állítja:

a kereskedésnek a fehér ember megérkezése előtt is volt szerepe Észak-Amerika kultúrájában, de az európaiak megjelenését követően megváltozott a tevékenység lebonyolításának módja, megváltozott, hogy mivel kereskednek, s megváltozott az életben betöltött súlya is.²²

Az indián és a fehér ember közötti kulturális kapcsolat létesítésében a legfontosabb kezdeti elem a *prémkereskedelem*. Az Észak-Amerikába befurakodó európai nációk számára ez nem egyforma intenzitással bizonyult fontosnak, az egész kérdés pedig sokkal komplikáltabb, mintsem

ez az írás elbírná, hogy érdemben tárgyaljam. Annyi azonban ide kívánkozik, hogy az indián nem csak állatbőrrel és prémmel kereskedett. A fehér embernek ennivalóra, húsrá is szüksége volt, ezeket is az indiántól próbálta megvásárolni.

Az euro-amerikai piacokon a bölénykészítmények iránt Északon sokkal korábban mutatkozott igény, mint Délen. A Hudson's Bay Company pemmikánból már a 18. században komoly mennyiségekre jelentette be igényét, hogy etethesse prémkereskedő állomásainak személyzetét, illetve a vízi szállítást biztosító kenek legénységét.²³

A 19. században sokáig – egészen addig, amíg a bölény ki nem pusztult – a kereslet csak nőtt.

A Hudson's Bay Company az 1840-es években átlagosan 40 tonna pemmikánt rendelt évente az indiánoktól, hogy folyóvízi flottája számára ennivalót biztosítson. Az 50-es években már éves átlagban 65 tonnára szőtt a megrendelés, a 60-as években pedig már 106,5 tonnára. (...) 1879 volt az első olyan év, amikor a HBC a pemmikán mellé már rendelt Manitobából sertéshúst is a hajósok táplálékának biztosítására. 1881-ben pedig, amikor a bölény már nem akadt, a Cég teljes mértékben átállt a sertéshús vásárlásra.²⁴

A Missouri felső szakaszán tevékenykedő indián-ügynökök már az 1830-as évek elején figyelmeztettek, hogy vésszesen csökken a bölények száma annak következtében, hogy nemcsak indiánok, de fehérek is vadásznak rájuk. Az indiánok a húsáért és a bőréért, a fehérek gyakorlatilag csak a bőre miatt. 1870 után aggasztóvá lett a bölényekre nehezedő nyomás. Ez három tényezővel magyarázható. 1) Egyre jobb teljesítményű puskák készültek; 2) olyan cserzési eljárásokat találtak fel (eredetileg Európában – onnét vették át őket a bőripar szakemberei), amelyek alkalmazása nyomán erős piaci kereslet támadt a bölénybőrre; e kereslet kielégítésében fontos szerep juthatott egyebekben annak, hogy 3) a Központi Síkság területei egyre inkább bekapcsolódtak a vasúthálózatba, ami megkönnyítette, hogy az állatbőrök különösebb gond nélkül szállíthatók legyenek bárhová, ahol felvásárló központ volt található. A magam részéről e szempontokhoz egyet még hozzátennék. 4) Szerencsétlenül alakultak a klimatikus viszonyok: a 19. század során az egymást több mint öt éven keresztül megszakítatlanul követő aszályos időszakok ötször is sújtották a Síkságokat – úgy nagyjából húszévente.²⁵

Még mindig Floresre hivatkozva: ha a bölénycsordákban normális a nemek szerinti százalékos megoszlás (51 hím / 49 nőstény) és a vemhes

nőstények aránya eléri a 35 százalékot, akkor az állomány növekménye évente 18 százalék. A leleghető fűmennyiség nagy általánosságban lehetővé teszi az ökológiai egyensúly fönntartását; a bölények mortalitási rátája is 18 százalék körül alakul.²⁶ Erre az egyensúlyi helyzetre gyakorol nyomást mindaz, ami „apasztólag hat” a bölények létszámára: a négylábú és a kétlábú ragadozó zsákmányvadászok. A négylábúakról bizvást elmondható, hogy a gyenge borjakat, sérült, gyenge, öreg példányokat vadásszák le. A kétlábú prédavadász (íllik-e a „tollatlan állat” meghatározás a síksági indiánokra?!) nem borjakat és magatehetetlen, ugyanakkor ehetetlenül rágós húsú vén állatokat ejtett el, hanem kétéves-ötéves korú nőstényeket, melyeknek nemcsak húsa bizonyult gyöngébbnek, könnyebben fogyaszthatónak, hanem lenyúzott irhájuk is könnyebben kikészíthető volt. Ráadásul az indiánok piacra termelő bölényvadászatai a téli időszakra estek, mert akkor a bölények irhája dúsabb prémű, és drágábban adható el. Mivel a bölénynőstények gesztációs periódusa nagyjából július közepétől április elejéig tart, a vadászzsákmányuk jószerivel vemhes nőstényekből állt.²⁷ Más amerikai patásokon végzett vizsgálatok szerint, ha a vemhes nőstények elpusztulása meghaladja a csorda létszámának 7 százalékát, abból a csorda létszámának fogyása következik.

A legnagyobb problémát mégis az jelenti, hogy a terület egyre kevesebb bölényt tud eltartani. Kemény konkurensok szűkítik a bölény életterét. Egyfelől: a nagyjából kétmillióra becsült musztáng, melyeknek a táplálékigénye nagyjából 80 százaléknyi mértékben „átfed” a bölényével, s ugyanolyan szükségük van iható vízre, mint a bölényeknek. Önmagában persze a két állat közötti versengést nincs „természeti erő”, amely eldöntse, azonban a lovat „használó” törzsek a saját méneseik javára döntötték el a meccset. Másfelől pedig a betelepülő fehér ember szarvasmarháinak, lovainak, birkáinak tömege.

És a történet folytatódik. A Cheyenne- és az Arapaho indiánokért felelős indián-ügynök 1853-ban jelentést ír arról, hogy a körzetében található törzsek az év felében éhínséggel küszködnek. A komancsokról azt jelentik: odáig fajult a helyzet, hogy megeszik a mexikói portyáikon eltulajdonított lovakat. A Kiowa indiánok kikészített állatbőrre festett naptárain egymás után négy éven keresztül a „kevés a bölény/nincs bölény” ikon virit.

A Tüzes Ló és emberei

A vasútépítést én kihagynám ebből a történetből. No nem mintha a „fehér Amerika” e téren különösebben

indiánbarátnak bizonyult volna! Dee Brown, aki *Hear that Lonesome Whistle Blow* címmel 1977-ben megírta a Union Pacific építésének történetét, s aki nem vádolható azzal, hogy a fehérek az indiánokkal szemben elkövetett pizsokságait elmiszolni igyekeznek,²⁸ így fogalmaz:

De akár szárazföldi, akár vízi, akár kombinált útról volt is szó, vagy bármiféle vonalvezetésről, egyetlen dologról mindenki megfeledkezett: hogy tudniillik ezt a földet évszázadok óta indiánok lakják, akiknek földjeit most nagyvonalúan „eltervezgetik” – lehetőleg szinte szó szerint – alóluk. Oly kevésbé törődtek velük, mintha csak a tájkép élettelen részei lennének.²⁹

Ami miatt magam elnézőbbnek kényszerülök lenni, az a következő. Marx már a 19. században leszögezte, hogy „(a)z ipar és a földművelés termelési módjában bekövetkezett forradalom azonban forradalmat tett szükségessé a társadalmi termelési folyamat általános feltételeiben, azaz a közlekedési és szállítóeszközökben is.”³⁰ Marx ezt Európára vonatkoztatva tartotta érvényesnek. Amerikában azonban éppen fordítva történt, s ennek társadalmi következményei nem hagyhatók figyelmen kívül.

Azok, akiknek a 17. és 18. században sikerült a mérsékelt éghajlati zónában létesült gyarmatokon beljebb hatolniuk

a kontinensbe, földhöz igen olcsón juthattak, piacot azonban nemigen találtak mezőgazdasági termékeikre. (...) Minél beljebb hatoltak a telepések a kontinensbe, annál messzebb kerültek a piacoktól, miközben – ezzel párhuzamosan – a szállítási költségek egyre nőttek. Piacra nem termelhettek. Az árak zuhantak. A túltermelés krónikusnak mutatkozott. Ilyen körülmények között csak önellátásra lehetett berendezkedni.³¹

Wolfgang Schivelbusch kitűnő könyvében³² (melyből a Marx-idezetet is kölcsönöztem) a következő olvasható:

Az eltérő helyzettel függ össze az amerikai ipari forradalomnak az a sajátossága, hogy nem az ipari termelés területén kezdődött el, hanem a mezőgazdaságban és a közlekedésben. (...) Míg Európában a gépesítés és az iparosítás romboló színben tűnik fel, mivel egy fejlett kézműves ipari kultúrát vált fel, az Amerikai Egyesült Államokban ennek éppen az ellenkezője történik. Itt a 19. század elején, amikor megjelenik a gőzerő, sem fejlett kézműves ipari kultúráról, sem utazási kultúráról nem beszélhetünk. A helyzetet egyrészt a hatalmas és gyakorlatilag értéktelen természeti erőforrások megléte, másrészt a munkaerő krónikus hiánya jellemzi.³³

majd így folytatja:

Mivel az amerikai történelem igazából az ipari forradalommal kezdődik – ami előtte van, az csak gyarmati előtörténet – ez az ipari forradalom Európától eltérő módon a nemzeti és kulturális önazonosság szerves részét alkotja. A *gőzerőt a nemzeti egység zálogának tekintik*, amely e nélkül éppúgy nem jöhetett volna létre, mint az a gazdaság, amelyet a gépesített szállító- és kitermelőipar által nyertek a végtelen nagy országból.³⁴

Más stílusban, de a lényegét illetően ugyanígy számol be erről Dee Brown is.

A Union Pacific munkáját gyakorlatilag minden tudósítás *országos* eseménynek minősítette, az amerikai nép hősiessé vállalkozásának, amelyben a préri indiánjai voltak a törni való rosszcsontok. Ki gondolt volna olyan csekély szempontokkal, hogy a Tüzes Ló számos törzs ősi vadászterületére hatol be, táplálékul szolgáló állataikat űzi el, nemzedékek sokasága óta szent földeket érint. Ha a rézbőrűek ellenállást tanúsítottak, gonoszaknak nevezték őket; hát persze: hiszen a nyugati tengerhez sorsszerűen vezető vasutat próbálták megállítani! A nemes célratorésnek ebben a légkörében már-már hazafiúi kötelesség volt, hogy ki-ki pénzt fektessen Union Pacific részvényekbe.³⁵

Majd hozzáteszi:

[Sherman tábornok parancsára] további gyalogos-különítményeket vezényeltek ki az építkezés védelmére. Földmunkásokat, sínrakókat, már elkészült pályaszakaszokat őriztek a katonák. „Nem tűrjük munkánk zavarását. (...) A keleti vidékek lakói az indiánok iránt érzett minden rokonszenvük ellenére se feledjék: mivel is tartozunk azoknak, akik e mind nyugatabbra tolódó határvidéken életüket kockáztatják ügyünkért! Védelmet érdemelnek ezek az emberek, és meg is kapják tőlünk.”³⁶

E himnikus tenorban eldalolt hőstörténet nem kell, hogy feledtesse velünk, mennyi mocskok, erkölcsatlenség, bűncselekmény bújlik meg mögötte. Elég, ha az olvasó Sergio Leone feledhetetlen ló-operájára, a *Volt egyszer egy Vadnyugatra* gondol. A vendetta-szál mellett a történet semmi egyéb, mint egy olyan földterület-tulajdon megszerzésére irányuló törekvés, mely a semmi közepén fekvő, a volt tulajdonos legyilkolása után olcsón megszerezhető, ám azután, hogy a vasútnak ott állomása lesz (hisz’ a közelben egyedül ott található a mozdony működtetéséhez nélkülözhetetlen vízforrás), értéke a sokszorosára emelkedik majd – azaz: megszerzése sikeres üzleti befektetés lenne.³⁷

(Semmi egyéb... mondom, csak éppen egy csonttuberkulózisos ban-

kár álmának története, aki pocsolóba fulladva hal halálának halálával, de a vasútvonalával elérni vágyott óceán hullámainak robaja visszahangzik a fülében, miközben kiszáll belőle a lélek. Semmi egyéb, csak egy bandita története, aki ráébred, hogy sosem lesz üzletember, mert pusztán csak ember tud maradni pőrén, emberi vágyakkal, ösztönökkel, indulatokkal. Semmi egyéb, mint egy emberi életre vágyó nagyvárosi prostituált története, aki megtanulja, ne csináljon nagy ügyet abból, ha az építőmunkások néha megcsipkedik a fenekét. Egyszóval remekmű.)

No, vissza a „józan robothoz”! Nem azért hagynám ki a vasutat ebből a történetből, mert különösebben elérékenyítene az „amerikai nép hősiességét”, hanem igazából azért, mert kérdéses, mivel járult is hozzá a „mennydörgő léptű csorda” elpusztításához a Union Pacific vasútvonal s társai. A vasút építésében szorgoskodó pályamunkások számára a vasúttársaságnak a világvégi préri kellős közepén is naponta meleg ételt kellett tudnia adni. Dokumentált tény, hogy az építetők hozzáértő vadászokat foglalkoztattak annak érdekében, hogy a munkaterepen sűrűn előforduló bölénycsordákból kilőjenek annyit, amennyivel a pályamunkásokat naponta jóllakathatják. Visszakanya-

rodva a korábban már emlegetett számításokhoz, egészítsük ki őket azzal, hogy a pályamunkások mindennap kemény fizikai munkát végeztek, ezért valószínűleg több hús kellett a jóllakatásukhoz, mint az éves átlagként férfiakra, nőkre, gyerekekre, aggastyánokra együttesen számolt 6 és fél, 7 bölény. (A whiskyt nem bölényhúsból állítják elő, azt ne tessenek az igényfelmérésbe beleszámítani.) Nem nagyon akadtam nyomára, hogy különböző időszakokban egyszerre hányan is dolgozhattak a vasútnál. Brown a könyvében hol 1200 ír pályamunkásról beszél, hol 3000 kínai munkásról. Legyünk nagyvonalúak: számoljunk 4000 munkással évente. Ez évi 28 ezer bölény elejtését jelenti. Egy 19. századi amerikai katonára hivatkozva van szerző, aki 150 ezer, húsáért leölt bölényt emleget (bár ebbe a számba, ha jól veszem ki, a forrás a síkságokon élő valamennyi fehér telepes táplálékát beleszámolja), s ezt veti egybe a bölényirhával kereskedő hivatásos vadászok által csak 1870 és 1874 között leölt állatok 3,7 milliós becsült adatával.³⁸

A hadsereg hivatásosai

Max Weber (nem hadseregekről, persze, hanem a természettudományokról beszélve) a következőket írja.

Minden természettudomány arra ad választ, mit tegyünk, *ha* az életem *technikailag* úrrá akarunk lenni. De hogy technikailag úrrá legyünk-e felette, hogy akarjuk-e ezt, s hogy végül, van-e ennek egyáltalán értelme, attól vagy teljesen eltekintenek, vagy az igenlő választ a saját céljaik előfeltételének tekintik.³⁹

Hát valahogy ez a helyzet a hadseregekkel is. A hadsereg természetesen lehet olykor állam az államban, de lényegét tekintve az államhatalom által működtetett erőszakszervezet. A hadsereg számára a politikai hatalom jelöli ki az elvégzendő feladatokat, ezek végrehajtása során természetesen saját szakmai kompetenciái szerint jár el.⁴⁰

Előrebocsátanám, nem lelkeseдем a hadseregekért. Az amerikai hadseregről és az ún. indián háborúban betöltött szerepéről társadalomtudományilag hitelesen – egyszersmind elhíhető érvénnyel – gondolkodni gyakorlatilag meglehetősen nehéz. Elévülhetetlen érdeme van ebben a nyomorult bábjúnár Kevin Costnernek. Az ő *Farkasokkal táncolója* tette ezt lehetetlenné. Nagy közönségsikert aratott gyalázatosan rossz és hamis filmje, mely (mint azt egyik kritikusa írta róla)

egy dübörgő bölénycorda minden kecsével és bájával próbálja kipasszírozni a nézőből a fehér emberből kipasszí-

rozandó középosztályi büntudatot, s amely – mint azt valaki gonoszkodó nyelvvvel megjegyezte – nem is annyira a nemes sziú indiánok fennköltségét kívánja szemünk elé tárni, hanem sokkal inkább azt, mennyire nemes és fennkölt a Kevin Costner játszta Dunbar hadnagy, amiért képes ráébredni, mennyire nemesek és fennkölték is igazában a sziú indiánok⁴¹

egy olyan amerikai hadsereg képét erőlteti ránk agresszíven, amelyben csak aljas gazemberek, idióták, csököttek, alkoholisták, önsorsrontók találhatók; olyan működésképtelen söpredék, amely képtelen lenne funkcióit akár csak egy hétig is ellátni.

Még egyszer ismétlem, nem szeretem a hadseregeket. Az indián háborúkat megvívó amerikai hadsereget sem. Be kell azonban látni, hogy nehéz helyzetben volt. Komoly problémát jelentett, hogy *gerilla-háború* esetén (márpedig a síksági indián törzsek gerilla-háborút vívtak a fehér hatalom ellen),⁴² amikor az indiánoknak nincs fix hadművelési bázisuk, nincs olyan stratégiai fontosságú terület, amelynek védelmét biztosítaniuk kellene, csak úgy lehet vereséget mérni rájuk, ha lehetetlenné teszik a létezését. A kérdés éppenséggel az, hogy volt-e az amerikai hadseregnek valamilyen kidolgozott

válasza arra, milyen legyen az indián hadviselés? Az indián háborúkat „levezénylő” Sherman tábornoknak egész sor világos reakciója arra látszik utalni, hogy neki nagyon is volt ilyen válasza.

1869. június 26-iki lapszámában a tekintélyes *Army Navy Journal* arról számolt be, hogy „Sherman tábornok a minap társaságban megjegyezte: a leggyorsabb módja annak, hogy az indiánokat rákényszerítsük a letelepedésre, s arra, hogy civilizált életet kelljen élniük, az lenne, ha tíz ezred katonát levezényelnének a síkságokra, azzal a paranccsal, hogy addig irtsák a bölényeket, amíg olyan kevés marad belőlük, hogy a rézbőrűeknek onnantól kezdve fölkapjon az álluk.”⁴³

A helyzet világos: mindaddig, amíg a bölény kifogyhatatlan tömegben vándorol a síkságokon, addig az indián nem lesz hajlandó rezervátumba vonulni. Ha a bölény eltűnik, az indián, hogy elkerülje kipusztulását, kénytelen lesz belenyugodni abba, hogy rezervátumban éljen.

A hadsereg – állítja ezzel szemben számos hadtörténész –, jóllehet igyekezett lehetetlenné tenni, hogy az indiánok folytathassák fegyveres ellenállásukat, soha nem tette hivatalos politikája részévé az amerikai bölény teljes kiirtását. Ha hadtörténelmi részről ebben lehet némi „szerecsenmosdatás” is, magán az

ellenvetésen érdemes elgondolkodni. Megfontolandó mennyire kelljen komolyan venni egy „társaságban elejtett megjegyzést”. Valószínűleg komolyabban veendő Sheridan tábornoknak⁴⁴ az 1868-as hadműveleti akciókról írt jelentése. Ebben úgy ír, hogy „meg kell értetni az indiánokkal, hogy el tudjuk pusztítani táborait és állataikat” (*to show the Indian that his villages and stock could be destroyed*). Fogjuk ezt föl azonban úgy, hogy nem a bölénycsordákra gondolt, hanem az indiánok „lelőn nevelt, szívós lovaira”.⁴⁵ Mint az erre az értelmezésre hajló Dobak megjegyzi – adatszerűen alá is támasztva gondolatmenetét –, ebben az időszakban a rezervátumban élő indiánoknak is ezrével öldösték le a lovait, hogy mozgásképtelenné tegyék az indiánokat. (Az is ezt az értelmezést valószínűsíti számára, hogy a korabeli nyelvhasználatban a bölény, mint vadon élő állat, nem *stock*-nak, hanem *game*-nek minősült.)

Egy sokat látott öreg bölényvadász viszont egy „magas rangú katonatisztet” idéz, aki – állítólag – ezt mondta volna neki:

Nézze, Frank: itt nincs mese. Vagy a bölénynek kell pusztulnia innen, vagy az indiánnak. Akkor leszünk csak képesek az indiánnal zöldágra vergődni, ha majd a legapróbb részletekben is minden vonatkozásban mi szabjuk meg, mit kap abból, amire szüksége

van. Amíg van bölény, az indián nem függ tőlünk és kezelhetetlen marad. Ha elpusztítjuk a bölényt, úrrá tudunk lenni az indián felett. Mégiscsak humánusabb dolog, ha a bölényeket nyírjuk ki, mint ha az indiánokat. Vagyis a bölényeknek annyi...⁴⁶

Sokan voltak, akik egymástól igen csak különböző logikák alapján elle-
nezték a bölények levadászását. Az egyik vélemény szerint a hadsereg sok magas rangú tisztje vélte úgy, hogy a hadsereg becsületének besározása, ha valaki azt hiszi, hogy annak az indiánok legyőzéséhez a bölények lemészárlására van szüksége. Az – amúgy az utókor szemében rossz hírnévnek örvendő – Custer tábornok szerint „ő, a Hetedik Lovasvezred élén, korbáccsal kergeti ki a kontinensről az összes indiánt”. A hasonlóan arrogáns, s hasonlóan balvégzetű William Judd Fetterman kapitány meg azt szajkózta: „Adjatok mellém 80 katonát és legázolom az egész szíu nemzetet.”

A hozzájuk hasonló elvakult szájhősök úgy gondolták, az a nézet, hogy a hadseregnek szükséges eltakarítania az útból a bölényeket, ahhoz hogy ezeket a *vadembert* nem többeket móresre tanítsa, nemcsak mérhetetlenül ostoba vélemény, de ráadásul kedvezőtlen színben tünteti fel a hadsereg alapvető kompetenciáját.⁴⁷

Mások viszont ennek a mészárlásnak a gyalázatosságát hangsúlyozták. Az 1870-es évek elején a Cheyenne indiánok indiánügyi biztosa a következőkkel érvel az Állatok Elleni Kegyetlen Bánásmód Amerikai Társasága elnökéhez írott levelében amellet, hogy abba kell hagyni a bölények lemészárlását:

amennyire én azt tudom, az indiánok rendkívül sérelmesnek tartják, s az egyik legnyomósabb ok, amely miatt hajlamosak hadba vonulni ellenünk. A Cheyenne-ek főnöke, amikor megrottam őt, amiért törzsének egy tagja leölte egy fehér ember bikáját, ezt válaszolta nekem. „Nem győztök nagy hangon vádaskodni, vagy akár katonákat küldeni ránk, ha egy indián a fehér embernek akár csak egyetlen állatát leöli, hogy feleségét és gyermekét megkímélje az éhenhalástól. Mit gondolsz, hogyan kellene a népemnek reagálnia, amikor azt látja, hogy a mi állatunkat, a bölényt, a te fajod halomra gyilkolja – pedig még csak nem is éhes?”⁴⁸

Mindezektől függetlenül jegyezzük meg nyomatékkal: a síksági indián törzsek hatalmát nem a bölények kiirtása törte meg, hanem az amerikai hadvezetés általános érvényűvé tett okos stratégiája. Nehezen kétségbe vonható, hogy a hadsereg mindvégig fönnálló technikai-technológiai fölényét⁴⁹ a gerilla-harcmodor, a terepismeret és a halni kész indián

elszántság valamennyire kompenzálhatta. A történet „mitológiává” vált végének azonban nincs köze semmiféle romantikához. Az indiánok azért veszítettek, mert törzsi társadalmuk alulmaradt a civilizáltabb fehér társadalommal szemben. Az indián törzsek nem bizonyultak képesnek olyan bonyolultságú társadalmi munkamegosztási viszonyokat létrehozni, melyek lehetővé tették volna, hogy hadviselési feladatokra *szakosodott* társadalmi csoportokat tudhassanak fönntartani. Még ott is, ahol bőviben lehettek a bölényálmánynak, ott is képtelennek mutatkoztak arra, hogy egyszerre és egy időben háborúskodjanak is, meg a törzs létfenntartásához szükséges tevékenységeknek is eleget tegyenek. Ahogyan egy szakember fogalmaz: „Nem a bölény elpusztítása, hanem a zavartalanul működni képes ellenség által gyakorolt szüntelen zaklatás okozta az indiánok veszét.”⁵⁰ (Valamint az is még, hogy az egyre bővülő vasúthálózat egyre könnyebben volt képes biztosítani, hogy a hadsereg a „civilizált” Keleten fölhalmozott kimeríthetetlen utánpótlás-forrásaihoz hozzájuthasson.)

A meggazdagodás vágyából ölők

Ami a hivatásos bölényvadászokat illeti, ne a Buffalo Bill néven elhíre-

sült celeb, William F. Cody személyére és tevékenységére aggatott híresztelésekre cuppanjon rá a kedves olvasó. Dee Brown a maga könyvében így mutatja be őket.

A háború végeztével ifjú katonák kóborló csapatai kezdték nem lelni helyüket a megváltozott Amerikában; köztük sok ezer bevándorló – írek, németek, svédek –, ugyanúgy ezernyi rabszolga, akik a szabadság első bódulatában nyugatnak vették az útjukat, vagy éppen otthontalanná vált, legyőzött konföderációsok. Robusztus, bivalyerős fiatal férfiak, akik megszokták a testi megpróbáltatást, a veszélyt, a parancsszót.⁵¹

Egy másik szerző pedig így ír:

Robbanásszerű növekedésre kódolt lázas vállalkozás volt ez [mármint a bölénybőrrel kereskedés reményében „hivatásszerűen” folytatott vadászat – *L. P.*]. Olyasfajta láz hevítette a belefogókat, mint amilyen úgy két évtizeddel korábban a kaliforniai aranyláz idején szállta meg az oda igyekvőket. E megszállottak többsége jó ideje munka nélkül lézengő reménytelen volt. Akadtak nyughatatlan fiatalok, akik meggazdagodni akartak – vagy legalábbis megélhetésre szert tenni. Voltak idősebbek is, akik otthon hátrahagyott felelősségeik (túl sok elfogyasztott whisky, elkövetett bűncselekmények) elől menekültek nyugatra,

elvéllalva bármi munkát, ami adódhatott, hogy ideig-óráig „túléljenek”.

Miután heteken-hónapokon keresztül napjában háromszor bölényhúst ettek, a puszta földön háltak és a – nemegyszer rothadófélben lévő – cserzett bölénybőrökkel küszködtek, ezeknek a vadászoknak a bőre azt a színt öltötte, mint a talajé, amelyen aludtak; testük „illata” vetekedett az egybegyűjtött bölénybőrökével. S miközben e szerzett tulajdonságok még a határvidéki normák szerint is sehová be nem fogadható társasággá tették őket, a felingerelt indiánokat azért ez nem riasztotta vissza tőlük. Legelőször a komancsok és a Cheyenne-ek vettek részt a bölénybőr-kereskedelemben. De amikor azt látták, hogy olyan terepen kell versenyezniük a bőrök megszerzéséért, amelyről úgy vélték, hogy az az övéké, elkezdtek a fehér vadászokra vadászni, bölénybőr helyett a fehér ember skalpjára vetve szemet.⁵²

Helyüket nem lelő, kóborló csapatok, otthontalanná vált, legyőzött konföderációsok; olyanok, akik megszokták a testi megpróbáltatást, a veszélyt, a parancsot – idézi föl az egyik szerző. E megszállottak többsége jó ideje *munka nélkül lézengő re-ménytelen volt* – fogalmaz a másik – az 1873-as gazdasági válságra utalva, amikor a vasútépítés félbehagyása tömegével tette lehetetlenné, hogy a gyakorlatilag lakatlan síkságokon, a semmi közepén magukra hagyott

munkások kilábaljanak a katasztrófából.

Hát, annyi biztos, nem amerikai patrícius-családok világfiás modort elsajátított gyermekei voltak. De még ha azok lettek volna is, kényeszerhelyzetben találták volna magukat.⁵³ Az amerikai jogalkotás szerint akkoriban legalábbis (hogy ma mi a helyzet, arról nincs ismeretem, mert nem néztem utána) az amerikai fauna vadon élő állatai csak azután képezhettek valaki magántulajdonát, hogy az illető elejtette az állatot. Onnantól kezdve aztán az állat minden porcikája az ő tulajdona volt.⁵⁴

Ebből következően a bölényvadász igyekezett bölényt keresve hatalmas területeket becserkészni, azt remélve, hogy a konkurenciát megelőzve sikerül minél többet elejtenie. Amikor a vadászcsapat bölényekkel találkozott, igyekeztek haladéktalanul annyi leöl-ni belőlük, amennyinek a megnyúzása esélyt láttak (...) takarékoskodni igyekezték ugyanis mind a tölténnyel, mind a puskaporral, nem állt érdekükben nyúzatlan tetemeket maguk után hagyni.

A bölényvadász igyekezett becserkészni a csordát. Lőtte a bölényeket, amíg csak a csorda menekülőre nem fogta; ezt követően állványra rögzített fegyverrel ejtett el annyit, amennyit még tudott. A módszer semmiképp nem volt „sportszerű-

nek” minősíthető, de ha nem akarunk benne többet látni arra szolgáló eljárásnál, hogy minimális erő kifejtéssel minél több bölénybőrhez jusunk hozzá, kénytelenek vagyunk elismerni, hogy megejtően hatékony. Ez a módszer sokkal inkább megfelelt a hivatásos bölényvadász céljainak, mint a sportszerűség örömeét lóháton kereső fehér sportembernek.

Egy biztos, ezek nem azt a fajta embert képviselik, aki tipikusan szédítő karriert szokott befutni. Igaz, képletesen szólva igen serényen vágják maguk alatt a fát. A bölényt kipusztították, a bőrpiacon bölény híján elhalt (illetve átváltott szarvasmarha bőrre), a bőrvadász pedig befuccsolt. A nekikezdéshez szükséges beruházás – hozzávetőleg 2000 dollár – elég sokra rúgott ahhoz, hogy amikor vége lett a „láznak”, ezeknek a magánvállalkozó bölényvadászoknak nagy része belebukott és tönkrement. Sokan akadtak olyanok is, akik szerencsésnek gondolták magukat, amiért nullszaldósak lehettek.⁵⁵ Én azt gondolom, előfutárai, vak eszközei voltak csupán annak a kibontakozó ipari társadalomnak, mely kielégíthetetlen étvágygal falta a található erőforrásokat – többek között azért, mert amíg a Népszámlálási Hivatal be nem jelentette, hogy nincs többé határvidék (s azon túl

meg még ismeretlen vadon), addig lehetett abban bízni, hogy Amerika erőforrásai kimeríthetetlenek.

Lelketlen bürokrata vagy céltudatos gazember?

Most a politikusokról, államhivatalnokokról lesz szó. A bölények (s az indián) pusztulásában tevékeny részt vállaló gonosz emberek sorában utoljára hagytam őket (bár valószínűleg velük illetett volna kezdenem), mert az, amit és ahogyan csináltak, az szabta meg az ezután következőket.

Rövidre fognám az elemzést. Megpróbálok pontosabban fogalmazni: sok lehetséges elemzési szemponttól eltekintek, s itt csak eggyel foglalkozom majd. Annak beismerése ez, hogy egyoldalú lennék? Az Amerikai Egyesült Államok fehér lakosságának szabad, öntörvényű emberként nem kellett az indiánok. Ehhez képest másodlagos, hogy a szájtáti lakosság nagy része számára éppúgy ellenszenvesek voltak (féltek tőlük), mint a velük kapcsolatos állami stratégiák különböző szintű, rendű-rangú eldöntői számára (akik egyáltalán nem féltek tőlük). Az is igaz (s vélhetőleg dokumentálható is), hogy az indiánok saját sorsukat illető *émikus* gondolkodásába – fafajúság okán – még a „legjobbak” közül is csak *negligálható mennyiségben* voltak hajlandók behelyezkedni.

Ezt leszögezvén, a kérdés azonban még mindig fönnyomrad. Miért nem kellett szabad, öntörvényű emberként az indiánok? Nem öncélú gonoszokdás működött itt, mindössze a fehér ember érdekeinek féltése.

A 18. század során az Államokban uralkodó gazdaságfilozófia a stabilitás fönntartása, a gazdasági fejlődés *korlátok* között tartása, a gazdasági érdekcsoportok közötti *egyensúlyi* viszonyok fönntartása mellett tett hitet. Az 1830-as évektől ezt a hitvallást egy olyan paradigma váltja fel, mely a hangsúlyokat a versengésre, versenyre, érdek-konfliktusokra helyezi. Mint Isenberg írja,

[a] piac többé már nem az egyensúlyteremtés eszköze, hanem annak a fajta kiválogatásnak módozata, amely a túlélésre leginkább érdemesnek mutatkozót emeli föl. Ennek megfelelően alakult át a 19. században az amerikai jogrend is. A század közepére a jog rendszere – mely korábban a közönségen belüli harmóniáról és gazdasági stabilitásról rendelkezett – a szabadjára engedett gazdasági versengés mellett kötelezte el magát, valamint amellett, hogy semmi ne akadályozhassa a természeti erőforrásoknak a gazdasági fejlődés szolgálatába állítását.⁵⁶

A darwini eszmére hivatkozva jogosnak lehetett érezni a síksági indián leigázását, rezervátumba kényszerít-

tését, a bölények kiirtását. Ne feledkezzünk meg magának Darwinnak a szavairól.

Ezt az elvet, amelynek alapján minden csekély változás, amennyiben hasznos, fennmarad, természetes kiválasztódásnak neveztem, hogy jelezsem hasonlóságát az ember kiválogató képességéhez. De ez a kifejezés: a legalkalmasabb fennmaradása, amelyet Herbert Spencer szokott használni, pontosabb és néha éppoly megfelelő. (...) Azt látjuk, hogy a természet arca derűsen ragyog, gyakran látjuk a táplálék túlzott bőségét; de nem látjuk, vagy elfelejtjük, hogy a madarak, amelyek gondtalanul csicseregnek körülöttünk, többnyire rovarokból vagy magvakból élnek, és ekképp állandóan pusztítják az életet; vagy elfelejtjük, hogy ezeket az énekeseket, a tojásaikat vagy fészkeiket milyen nagy mértékben pusztítják a szárnyas és más ragadozók.⁵⁷

Az új szemlélet már nem elégszik meg az önellátásra való képességgel, a spártai egyszerűséggel. Rendíthetetlenül hisz mindenki abban, hogy a gazdasági versenytől Amerika növekedni, az amerikai társadalom fejlődni, javulni fog. Márpedig ha hiszünk abban, hogy a gazdasági verseny hatásai jótékonyak, a biológia és a piac egyként a legerősebb, legalkalmasabb túlélésének kedveznek, az egész ország javát szolgálják, akkor egyesek kihalásába – ha még-

oly fájdalmas is – bele lehet, bele is kell nyugodni.

1875-ben Lavrovhoz írt levelében Engels így dohog.

A létezésről folyó küzdelemről szóló egész darwini tan nem más, mint a *bellum omnium contra omnes* hobbesi tanának, a konkurenciáról szóló polgári gazdasági tannak, valamint a malthusi népesedési elméletnek az átvitele a társadalomból az élő természetbe. Miután ezt a bűvészmutatványt végbevették (...) ugyanezeket az elméleteket megint csak átviszik a szerves természetből vissza a történelembe, s azután azt állítják, hogy bebizonyították: ezek az elméletek az emberi társadalom örök törvényei. Ennek az eljárásnak gyermetegsége szembeszökő, szót sem érdemes rá pazarolni. De ha részletekbe akarnék bocsátkozni, oly módon tenném, hogy elsősorban azt mutatnám ki, hogy ezek az emberek rossz *közgazdászok*, és csak másodsorban azt, hogy rossz természetbúvárok és filozófusok. A lényeges különbség az emberi társadalom és az állati társadalom között az, hogy az állatok a legjobb esetben *gyűjtenek*, az emberek viszont *termelnek*. Már ez az egyetlen, de alapvető különbség lehetetlenné teszi, hogy az állati társadalmak törvényeit egyszerűen átvigyük az emberi társadalomra.⁵⁸

A 19. század végén a politikai stratégiák gyártásával foglalkozók valószi-

núleg nem nagyon olvastak Engelst. Ők rendületlenül hittek a *survival of the fittest* tézisének, észszerűnek és természetesnek – értsd: a természet-törvények *kérlelhetetlen elkerülhetelensége* szerint valónak – tartották azt. Több, a korszakkal foglalkozó történész is idézi azt a michigani képviselőt, aki 1874-ben a kongresszusi vita során olyan kijelentésre ragadtatta magát: „nem fog tudni a Kongresszus olyan ’bölényvédő’ törvényt keresztülverni, mely elejét vehetné annak, hogy a bölényt el ne söpörje a civilizáció felé menetelés”.⁵⁹ Azt azért persze ne vitassuk el tőlük, hogy fájdalmasan belenyugodni nagyon tudtak.

„A korábban a síkságokon kóborló számlálatlan bölénycsordák helyébe háromszor annyi, első osztályú minőséget képviselő amerikai szarvasmarha lép. Ott, ahol gazellák bóklásztak sovány létszámban, gyapjas szőrű birkanyájak fognak legelészni majd végelelhatatlanul. A sivár prérit – hol most csak fű nő, imitt-amott néhány napraforgó meg szúrós kaktusz, s alig terem meg bármi is, ami az ott lakók életben tartásához szükségeltetik –, ha földjét termővé teszik, aranysárga búza- és kukoricaföldek ékesítik majd, emberek milliói számára biztosítva táplálékot. Így aztán néhány év múltán a rézbőrű indiánnak már csak nyomára fognak emlékezni a Nyugat dinamikus nagyvárosai, megyéi, államai”

– idéz a Richard Irving Dodge ezredes 1877-ben megjelent *Hunting Grounds of the Great West* című könyvéhez írt előszóból egy, mondhatni az „ántivilágban”, 1929-ben megjelent szaktanulmány,⁶⁰ hogy aztán ennek szerzője ugyanolyan révült hangon folytassa, mint a 19. századi előszót író „szakmai körökben jó nevű angol sportember”.

Hogy mennyire látnoki volt ez az állítás, arra tanúbizonyság itt Délnyugaton mindenütt a növekedés, gyarapodás, a civilizáció fejlődése. Bármily sajnálatosnak bizonyult is a bölény kipusztítása, az kétségbevonhatatlan: ennek az állatnak az eltűnése síkföldjeinkről jelentősen fölgyorsította a rendezettség civilizációs folyamatait. (...) S amikor a síkságok fölszabadultak a vadember uralma alól, s eltűnt a bölény, az iparszerűen folytatott mezőgazdasági termelés a civilizációs terjedés ügynöke lett, s utat nyitott ahhoz, hogy a hatalmas területen kihasználatlan, megmunkálatlan földszávok a lüktető, duzzadó szarvasmarha-tenyésztés és mezőgazdálko-

dás civilizált formáit jeleníthessék meg végre.⁶¹

Maradt még valami, amit hozzáfűznöm kellene? Igen. Írásom végéhez érve szeretném okvetetlenkedésemért ünnepélyesen megkövetni Szerb Antalt. Sokat bajlódtam azzal, hogy az angol szaccikkekben sűrűn előforduló *hide* és *robe* szavaknak mik lehetnek – a *bőr* szón kívül – a magyar megfelelői. Végül, biztos, ami biztos, előveszem az 1998-as kiadású *Angol–Magyar Nagyszótárt*, s „*Robe*” címszó alatt **3. a)** tételként a következőt találok: *US* (takarónak használt) *bivalybőr*.

A bölény pedig, a „mennydörgő léptű csorda”, miként arról az írásom elején megjelenített Mr. Smith beszámolt a *Kiterjesztett Szárnyú Sas* törzsközönségének (odaértve közéjük a megbűvölt pincérlányt is), megmenekült a kihalástól. De ez már egy másik történet. Egyszer talán majd elmesélem.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bamforth, Douglas B.: Historical documents and bison ecology on the Great Plains. *Plains Anthropologist*, Vol. 32. no. 115. (February, 1987), 1–16.
Bonnett, Alastair: From white to Western: „Racial decline” and the idea of the

West in Britain. *Journal of Historical Sociology*, Vol. 16. no. 3. (September, 2003), 320–348.

Brown, Dee: *The Gentle Tamers. Women of the Old Wild West*. Lincoln, 1958.

- Brown, Dee: *Vasút a Vadnyugaton* (fordította Tandori Dezső). Kossuth Könyvkiadó, 1980.
- Calloway, Colin G.: The inter-tribal balance of power on the Great Plains, 1760–1850. *Journal of American Studies*, Vol. 16. no. 1. (April, 1982)
- Clastres, Pierre (1947–1974): Copernic et les sauvages. In *La Société contre l'État*. Éditions de Minuit, 1974 című könyvének első fejezete (7–24.). Magyarul: Kopernikusz és a vadak. Kézirat, fordította Léderer Pál.
- Clifford, F. J.: A note on bison hunting. A few were saved. *Oregon Historical Quarterly*, Vol. 52. no. 4. (December, 1951), 254–264.
- Cunfer, Geoff – Bill Waiser: *Bison and People on the North American Great Plains. A Deep Environmental History*. Texas A&M University Press, 2016.
- Darwin, Charles: *A fajok eredete* (fordította Mikes Lajos). Magyar Helikon, 1973.
- Denhardt, Robert M.: The horse in New Spain and the Borderlands. *Agricultural History*, Vol. 25. no. 4. (October, 1951), 145–150.
- Dobak, William A.: The Army and the buffalo. A demur. *Western Historical Quarterly*, Vol. 26. no. 2. (Summer, 1995), 197–203.
- Epstein Popper, Deborah – Frank J. Popper: The Great Plains. From dust to dust. *Planning*, Vol. 53. no. 12. (December, 1987), 12–18.
- Faragher, John Mack: History from the inside-out. Writing the history of women in rural America. *American Quarterly*, Vol. 33. no. 5. (Winter, 1981), 537–557.
- Flores, Dan: Bison ecology and bison diplomacy: the Southern Plains from 1800 to 1850. *The Journal of American History*, Vol. 78. no. 2. (September, 1991), 465–485.
- Flores, Dan: Bringing home all the pretty horses. The horse trade and the early American West, 1775–1825. *Montana: The Magazine of Western History*, Vol. 58. no. 2. (Summer, 2008), 3–21, 94–96.
- Forbes, Jack D.: The historian and the Indian: racial bias in American history. *The Americas*, Vol. 10. no. 4. (April, 1963)
- Haines, Francis: The Northward spread of horses among the Plains Indians. *American Anthropologist*, Vol. 40. no. 3. (1938), 112–117.
- Haines, Francis: Where did the Plains Indians get their horses. *American Anthropologist*, Vol. 40. no. 1. (1938), 429–437.
- Hämäläinen, Pekka: The first phase of the destruction: killing the Southern Plains buffalo, 1780–1840. *Great Plains Quarterly*, Vol. 21. no. 2. (Spring, 2001), 101–114.
- Hämäläinen, Pekka: The politics of grass. European expansion, ecological change, and indigenous power in the Southwest Borderlands. *Williams and Mary Quarterly*, Vol. 67. no. 2. (April, 2010), 173–208.
- Hämäläinen, Pekka: The rise and fall of Plains Indian horse culture. *The Journal of American History*, December 2003, 833–862.
- Harmon, Alexandra: Wanted. More histories of Indian identity. In Deloria, Philip J. – Neal Salisbury: *A Companion to American Indian History*. Blackwell Publishers Ltd., 2002, 248–265.
- Harris, R. Cole: The simplification of Europe overseas. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 67. no. 4. (December, 1977), 469–473.

- Harrison, Robert: *Forêts. Essai sur l'imaginaire occidental*. Flammarion, 1992.
- Holm, Tom: American Indian warfare: the cycles of conflict and the militarization of native North America. In Deloria, Philip J. – Neal Salisbury: *A Companion to American Indian History*. Blackwell Publishers Ltd, 2002, 154–172.
- Isenberg, Andrew C.: Social and environmental causes and consequences of the destruction of the bison. *Revue française d'études américaines*, no. 70. (Octobre, 1996), 15–27.
- Isenberg, Andrew C.: The returns of the bison. Nostalgia, profit and preservation. *Environmental History*, Vol. 2. no. 2. (April, 1997).
- Isenberg, Andrew C.: Toward a policy of destruction: buffaloes, law, and the market, 1803–1883. *Great Plains Quarterly*, Vol. 12. no. 4. (Fall, 1992), 227–241.
- Jarvenpa, Robert – Hetty Brumbach: Fun with Dick and Jane: Ethnoarchaeology, circumpolar toolkits, and gender „inequality”. *Ethnoarchaeology*, Vol. 1. no. 1. (2009), 57–78.
- Jensen, Joan M. – Darlis A. Miller: The Gentle Tamers revisited. New approaches to the history of women in the American West. *Pacific Historical Review*, Vol. 49. no. 2. (May, 1980), 173–213.
- Jones, Karen: The story of Comanche horsepower, heroism and the conquest of the American West. *War & Society*, Vol. 36. no. 3. (August, 2017), 156–181.
- Kinbacher, Kurt E.: Indians and empires: cultural change among the Omaha and Pawnee, from contact to 1808. *Great Plains Quarterly*, Vol. 32. no. 3. (Summer, 2012),
- Kipling, Rudyard: *A dzsungel könyve* (fordította Benedek Marcell).
- Klein, Alan M.: The Plains truth: the impact of colonialism on Indian women. *Dialectical Anthropology*, Vol. 7. no. 4. (February, 1983), 299–313.
- Knight, Eric: *Sam Small csodálatos élete*. Európa Könyvkiadó, 1971.
- Kushner, Howard I.: The persistence of the 'Frontier-thesis' in America: Gender, myth, and self-destruction. *Canadian Review of American Studies*, 1992. 53–82.
- Lake, Randall A.: Argumentation and Self: the enactment of identity in „Dances with Wolves”. *Argumentation and Advocacy*, Vol. 34. no. 2. (Fall, 1997), 66–89.
- Léederer Pál: *A szociológus, a módszerei, meg a szövege. Rögeszme-félék a mesterségről*. Új Mandátum, 2002.
- Lehmer, Donald J.: The Plains bison hunt – prehistoric and historic. *Plains Anthropologist*, Vol. 8. no. 22. (November, 1963), 211–217.
- Lott, Dale F.: *American Bison. A Natural History*. University of California Press, 2002.
- Luebeck, Dean: The extermination and conservation of the American bison. *The Journal of Legal Studies*, Vol. 31. no. 2. (June, 2002), 609–652.
- Marx, Karl: *A tőke*. I. MEM 23. kötet.
- Morrison, Alexander: Camels and colonial armies: the logistics of warfare in Central Asia in the early 19th century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 57. (2014), 443–485.
- Newcomb, W. W. Jr.: A re-examination of the causes of Plains warfare. *American Anthropologist*, Vol. 32. (1950), 317–330.
- Pavao-Zuckerman, Barnet: Deerskin and domesticates. Creek subsistence and

- economic strategies in the historic period. *American Antiquity*, Vol. 72. no. 1. (January, 2007), 5–33.
- Pearce, Roy Harvey: *The Savages of America: A Study of the Indian, and the Idea of Civilization*. The Johns Hopkins Press, 1956.
- Renfrew, Colin: The great tradition versus the great divide: Archaeology or anthropology? *American Journal of Archaeology*, Vol. 84. no. 3. (July, 1980)
- Richter, Daniel K.: Whose Indian history? *The William and Mary Quarterly*, Vol. 50. no. 2. (April, 1993), 379–393.
- Rister, C. C.: The significance of the destruction of the buffalo in the Southwest. *The Southwestern Historical Quarterly*, Vol. 33. no. 1. (July, 1929), 34–49.
- Roberts, Michael: Sickles and scythes. Women's work and men's work at harvest time. *History Workshop*, no. 7. (Spring, 1979), 3–28.
- Schilz, Thomas Frank: The spread of firearms among the Indian tribes on the northern frontier of New Mexico. *American Indian Quarterly*, Winter 1987, 1–10.
- Schivelbusch, Wolfgang: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században.* (Fordította Laczházi Gyula.) Napvilág Kiadó, 2008.
- Seed, Patricia: *American Pentimento: The Invention of Indians and the Pursuit of Riches*. University of Minnesota Press, 2001.
- Simmons, Clyde R.: The Indian Wars and US military thought, 1865–1890. *Parameters*, Spring 1992, 60–72.
- Smits, David D.: The „squaw drudge”. A prime index of savagism. *Ethnohistory*, Vol. 29. no. 4. (Autumn, 1982), 281–306.
- Smits, David D.: The Frontier Army and the destruction of the buffalo. 1865–1883. *Western Historical Quarterly*, Vol. 25. no. 3. (Autumn, 1994), 312–338.
- Stewart, Richard W. (ed.): *American Military History*. 14. fejezet: The United States Army and the forging of a nation. 1775–1917. Center of Military History. U.S. Army, 2000, 300–318.
- Sz. Kristóf Ildikó: Tárnyak, szövegek és a „bennszülöttek” nézőpontja(i): Kulturális ideológiák és/vagy posztkoloniális újraértelmezések az amerikai indiánok – és kutatóik – körében. In *Ethnolore*, 2012, 1–23.
- Umberger, Mary L.: Casting the Buffalo Commons. A rhetorical analysis of print media coverage of the Buffalo Commons proposal for the Great Plains. *Great Plains Quarterly*, Vol. 22. no. 2. (Spring, 2002), 99–114.
- Vér Márton: A Selyemút a mongol korban és a régi ujgur dokumentumok. Kézirat, 2018, megjelenés alatt.
- Walker, Ernest G.: An overview of prehistoric communal bison hunting on the Great Plains. In Cunfer, Geoff – Bill Waiser (eds): *Bison and People on the North American Great Plains. A Deep Environmental History*. Texas A&N University Press, 2016.
- Weber, Max: A tudomány mint hivatás (fordította Wessely Anna). In *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- Wheat, Joe Ben: A paleo-Indian bison kill. *Scientific American*, Vol. 216. no. 1. (1967), 44–52.
- White, Richard: The cultural landscape of the Pawnees. *Great Plains Quarterly*, Vol. 2. no. 1. (Winter, 1982), 31–40.
- White, Richard: The winning of the west: the expansion of the western Sioux in

- the eighteenth and nineteenth centuries. *The Journal of American History*, Vol. 65. no. 2. (September, 1978).
- Wiegiers, Robert P.: A proposal for Indian slave trading in the Mississippi valley and its impact on the Osage. *Plains Anthropologist*, Vol. 33. no. 120. (May, 1988), 187–202.
- Williams, John: *Butcher's Crossing* (fordította Gy. Horváth László). Park Könyvkiadó, 2017.
- Wilson, C. Clyde: An inquiry into the nature of Plains Indian cultural development. *American Anthropologist*, Vol. 65. no. 2. (April, 1963), 355–369.
- Zontek, Ken: *Buffalo Nation: American Indian Efforts to Restore the Bison*. University of Nebraska Press, 2007.
- Zontek, Ken: Hunt, capture, raise, increase. The people who saved the bison. *Great Plains Quarterly*, Vol. 15. no. 2. (Spring, 1995).

JEGYZETEK

1. Egy valamit biztosan leszögezhetünk: azok a trapperek, *coureur de bois*-k, akik ismerték az indiánt s a társadalmat, melyben élt, sokszor indián nőt vettek feleségül (aki aztán majd „félvér” gyereket szült nekik), beházasodva így az indián törzshez, sosem Nemes Vadembernek tartották az indiánt, és tiszteletlenül kiröhögtek volna akár Voltaire-t, akár Rousseau-t (ha valaha is beszélgethettek volna velük).
2. Hämäläinen, Pekka: The rise and fall of Plains Indian horse culture. *The Journal of American History*, December 2003, 834.
3. Ezen éles cezúrák szempontjából igen tanulságos olvasmány Alastair Bonnett: From white to Western: „Racial decline” and the idea of the West in Britain, 1890–1930. *Journal of Historical Sociology*, Vol. 16. no. 3. (September, 2003), 325., mely azt mutatja be, hogy hogyan vélekedtek a 19. század végének, a 20. század elejének a „fehér fajért” amiatt „aggódó” divatos szerzői, hogy mily jelentős fehér ember-tömegek képesek önnön érdekeinket elárulni. Az árulók hordája részint kelet-európaiakból áll, részint a munkásosztályból (valamint a nőkből s a férfiatlan férfiakból).
4. Tudom, tudom... az újabb időkben nekünk rendelt, minket Kánaán felé vezető „lángoszlopok” szerint, a *gender*-ben gondolkodás: mételyes ideológia, akárcsak a marxizmus. (Személyes meggyőződés, hogy e „hamis próféták” egy sort nem olvastak Marxtól, sem a *Brumaire*-t, sem az *Ökfil*-t, vagy a *Grundrissé*-t, de még csak – ó borzalom! – a „Kisértet járja be Európát” kezdetű zseniális pamfletet sem. Vesznek ezek egyáltalán könyvet a kezükbe?!)
5. Mely nemhogy közösségi tulajdon nem volt, de még a *családon belül* is csak a férfi harcos tulajdonának tekintődött, aki maga rabolta és vitte haza zsákmányul, vagy a kereskedőnél maga alkudott meg rá. A ló férfi tulajdonosa persze szabadon rendelkezhetett a tulajdonával, tehát ajándékozhatott egy gyengébb minőségű lovat az asszonyának.

6. Hämäläinen (2003), 851.
7. Ennek észszerű okai voltak. Rablóportyáikon olyan lovakra tehettek szert, amelyek túl voltak a komoly munkabefektetést igénylő betörésen, betanításon; továbbá, egy füst alatt, a keleti vásárokon jó pénzért eladható öszvéreket is magukkal vihetek. Lásd Hämäläinen (2003), 843.
8. Klein, Alan M.: The Plains truth: the impact of colonialism on Indian women. *Dialectical Anthropology*, Vol. 7. no. 4. (February, 1983), 304.
9. Klein (1983), 299.
10. Hämäläinen (2003), 849.
11. Hämäläinen (2003), 849.
12. Hogy milyen mértékű volt a kereskedelem végett folytatott vadászat vonzereje, arra adalékul szolgálhat egy 1855-ből származó dokumentum, melyben egy bórkereskedő állomás amerikai ügynöke arról tudósít, hogy 3150 Cheyenne indiántól egy év leforgása alatt 40 000 állatbőrt vásárolt. Ez a szám durván kétszer annyi bölény elpusztítását jelenti, mint amennyit pusztán a húsáért öltek volna le. Lásd Flores, Dan: Bison ecology and bison diplomacy. The Southern Plains from 1800 to 1850. *The Journal of American History*, Vol. 78. no. 2. (September, 1991), 483. Hogy a 3150-es szám személyekre vonatkozik-e, avagy ügyfélforgalmi adat, az nem derül ki a tanulmányból. Flores zárójelben még hozzáteszi: minden egyes Cheyenne harcos évente átlagosan 44 bölényt öl le, minden Cheyenne nő pedig nagyjából egy bölénybőrt készít ki hetente.
13. Ezeknek a beszerzése az életben maradás feltételének bizonyult; a fegyver és a lőszer jelenthetett csak érdemi védelmet az ellen, hogy más indiánok ne hurcolhassák el őket a rabszolgapiacra.
14. Calloway, Colin G.: The inter-tribal balance of power on the Great Plains, 1760–1850. *Journal of American Studies*, Vol. 16. no. 1. (April, 1982), 26–27.
15. Newcomb, W. W. Jr.: A re-examination of the causes of Plains warfare. *American Anthropologist*, Vol. 32. (1950), 323–324.
16. Newcomb (1950), 325.
17. Hämäläinen, Pekka: The first phase of the destruction: killing the Southern Plains buffalo, 1780–1840. *Great Plains Quarterly*, Vol. 21. no. 2. (Spring, 2001), 104. Én az ötvenszer 18 ezret ugyan csak 900 ezernek számolom, de bizisten az is sok.
18. Hämäläinen, Pekka: The politics of grass. European expansion, ecological change, and indigenous power in the Southwest Borderlands. *Williams and Mary Quarterly*, Vol. 67. no. 2. (April, 2010), 184.
19. Holm, Tom: American Indian warfare: the cycles of conflict and the militarization of native North America. In Deloria, Philip J. – Neal Salisbury: *A Companion to American Indian History*. Blackwell Publishers Ltd, 2002, 155.
20. Hämäläinen (2003), 852.
21. Flores (1991), 466.
22. Flores (1991), 467.
23. Cunfer, Geoff – Bill Waiser: *Bison and People on the North American Great Plains. A Deep Environmen-*

- tal History*. Texas A&M University Press, 2016 (xiii)
24. Dobak, William A.: Killing the Canadian buffalo. *Western Historical Quarterly*, Vol. 27. no. 1. (Spring, 1996), 44., 49.
 25. Hosszan elnyúló aszályos időszakokban a préri vegetációjának 70–90 százaléka elpusztulhatott. Azt persze nem tudhatjuk pontosan, hogy hány bölény pusztult el mert nem talált magának táplálékot. Annyit azonban lehet tudni, hogy az 1880-as évek hosszú aszályai miatt úgy becsülték, a fehér telepesek szarvasmarha-állományának 15 százaléka veszett oda. Lásd Isenberg, Andrew C.: Social and environmental causes and consequences of the destruction of the bison. *Revue française d'études américaines*, no. 70. (Octobre, 1996), 17.
 26. Flores (1991), 476. oldal skk. Ma, a védett területeken található bölényeknél (ahol nem fordul elő, hogy ragadozók érdemben kárt tehetnének az állományban), a mortalitási ráta 3 és 9 százalék között mozog.
 27. Hämäläinen (2001), 106.
 28. Brown, Dee: *Vasút a Vadnyugaton* (fordította Tandori Dezső). Kossuth Könyvkiadó, 1980. A szerzőről annyit: leghíresebb könyve, az 1971-ben írt, a magyar fordításban *Wounded Knee-nél temessétek el a szívem* címét viselő dokumentumkötet jelentős szerepet játszott az amerikaiaknak az indiánokkal kapcsolatos „lelkiismeretét fölébresztő” változásaiban.
 29. Brown (1980), 34.
 30. Marx, Karl: *A tőke*, I. MEM 23. kötet, 357–358.
 31. Harris, R. Cole: The simplification of Europe overseas. *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 67. no. 4. (December, 1977), 473–474.
 32. Schivelbusch, Wolfgang: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században* (fordította Laczházi Gyula). Napvilág Kiadó, 2008.
 33. Schivelbusch (2008), 101–102.
 34. Schivelbusch (2008), 103. (Kiemelés – L. P.)
 35. Brown (1980), 69.
 36. Brown (1980), 89. Tegyük azonban ehhez hozzá, hogy a bőkezűen biztosított védelem öt szakasz gyalogságból, 4 szakasz lovasságból állt, s ez a durván 450 ember a Dakota Territóriumon (területe majd' 400 ezer km²!) állomásozó katonai állománynak több mint egytizedét jelentette. Lásd ehhez Dobak, William A.: The Army and the buffalo. *A demur*. *Western Historical Quarterly*, Vol. 26. no. 2. (Summer, 1995), 197.
 37. Úgy melleleg: nem valami hasonló „telek-ügyletekbe” bonyolódik bele a mi Jókainknak *Az arany emberében* Brazovics Athanáz? És persze Tímár Mihály is!
 38. Lásd ehhez Lueck, Dean: The extermination and conservation of the American bison. *The Journal of Legal Studies*, Vol. 31. no. 2. (June, 2002), 635. 83. lábjegyzet.
 39. Max Weber: A tudomány mint hivatás (fordította Wessely Anna). In Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 143.
 40. Katonai puccsok fennforgásakor ez az állítás természetesen nem tartható!

41. Lake, Randall A.: Argumentation and Self: the enactment of identity in „Dances with Wolves”. *Argumentation and Advocacy*, Vol. 34. no. 2. (Fall, 1997), 77.
42. Hogy milyen hatékonyan vívhatták a maguk gerillaharcát, annak szép példája a Nez Percé indiánoknak a kontinentális vízvázalstó vidékén 1300 mérföldön keresztül folytatott harca.
43. Smits (1994), 317.
44. Neki tulajdonítják az elhíresült „Csak a halott indián jó indián” mondást. Hogy mondta-e, azt sokan vitatják, pontosabban úgy vélik, hogy a mondat más megfogalmazásban és egészen másként értelmezhető kontextusban hangzott el. Azt azonban mindenki elismeri, hogy nem tekinthető jó mondatnak, szerencsés megfogalmazásnak.
45. U.S. Secretary of War, Annual Report 1869, 45–46. Idézi Dobak, William A.: The Army and the buffalo. A demur. *Western Historical Quarterly*, Vol. 26. no. 2. (Summer, 1995), 200.
46. Idézi Smits (1994), 331.
47. Smits (1994) 325.
48. Smits (1994), 324–325.
49. A hivatásos hadsereg puskái mindig is jobbak voltak az indiánokéinál. Az indiánoknak sosem volt nehéz fegyverzetük (ágyú, Gatling-géppuska s más effélék).
50. Hanner John: Government response to the buffalo hide trade. 1871–1883. *The Journal of Law & Economics*, Vol. 24. no. 2. (October, 1981), 269.
51. Brown (1980), 55.
52. Lott, Dale F.: *American Bison. A Natural History*. University of California Press, 2002, 177. Engedtessek meg felhívnom a figyelmet a finom stílári mesterfogásra: „De amikor azt látták, hogy olyan terepen kell versenyezniük a bőrök megszerzéséért, amelyről úgy vélték, hogy az az övéké...” Úgy vélték... – honnan is vehettek ilyen képtelen ötletet? Csak nem a fehérekkel kötött szerződésekből, amelyeket az őket lakhelyükről elűző fehér katonák és politikusok kötöttek velük, azt ígérve nekik, hogy mindaddig érvényben maradnak, míg csak a fű nő, míg a folyók futnak...
53. A témába magát érzelmileg is beleélni vágyó olvasó figyelmébe ajánlom John Williams 2017-ben a Park Könyvkiadónál megjelent *Butcher’s Crossing* című ritka jó regényét (fordította Gy. Horváth László).
54. A bölényvadászat szabályozott korlátozására született szövetségi (és lokális léptékű) jogalkotás kudarcra azzal magyarázható, hogy „a jogalkotók nem voltak képesek egymással összebékíteni a létfenntartásuk biztosításáért vadászók zsákmányejtése korlátozatlan szabadságának tradícióját a vadállomány kereskedelmi célú hasznosítása érdekében frissen biztosított lehetőségekkel. (...) Ezek a jogi szabályozásra való törekvések nem azért vallottak kudarcot, mert rosszul lettek volna ’kimunkálva’, hanem azért, mert a célkitűzések, melyek elérésére, támogatására hozták őket, lényegükből fakadóan alkalmatlannak, megvalósíthatatlannak bizonyultak.” Lásd Hanner (1981), 271.
55. Isenberg (1996), 22.

56. Isenberg, Andrew C.: Toward a policy of destruction: buffaloes, law, and the market, 1803–1883. *Great Plains Quarterly*, Vol. 12. no. 4. (Fall, 1992), 238.
57. Darwin, Charles: *A fajok eredete* (fordította Mikes Lajos). Magyar Helikon, 1973, 88–89.
58. Engels levele Pjotr Lavrovics Lavrovhoz, 1875, nov. 12. In Marx Engels Művei, 34. kötet, Budapest, 1975, 163.
59. Isenberg (1992), 228.
60. Rister, C. C.: The significance of the destruction of the buffalo in the Southwest. *The Southwestern Historical Quarterly*, Vol. 33. no. 1. (July, 1929), 48.
61. Rister (1929), 49.

© Fortepan, Kovács Márton Ernő, 1949

AJÁNDÉKOZZON ÉLET ÉS IRODALMAT!

Lepje meg családtagjait, barátait, üzletfeleit
Élet és Irodalom-előfizetéssel!

Rendelje meg igényes grafikai kivitelű ajándék-
utalványunkat, s adja át annak, akit tartalmas
és maradandó ajándékkal kíván megtisztelni.
Hónapokon át mindig Önre emlékezteti majd őt
a hetenként érkező *Élet és Irodalom*.

Az ajándékutalvány
megrendelhető,
illetve megvásárolható
a szerkesztőségben:
1089 Budapest,
Magyarok
Nagyasszonya tér 10.,
tel.: 210-5149,
210-5159,
fax: 303-9241,
e-mail:
lapterjesztes@es.hu,
es@es.hu

Az előfizetés díja: negyedévre
8100 Ft, fél évre **14 100 Ft**,
egy évre pedig **25 200 Ft**

ÉLET ÉS
IRODALOM
IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

